

વર્ષ ૧ લું :: નવયુગ ગ્રંથમાળા :: પુસ્તક ૪૫

રાજ્ય આવક-વરો

અને

આપણી દરિદ્રતા

ઃ લેખક :

જે. સી. કુમારાચ્ચા

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર :: દેવસાનો પાડો :: અમદાવાદ

: પ્રકાશક :

જયંતિલાલ રેવાશંકર દોસી
 ન વ યુ ગ પુસ્તક લંકાર
 દેવસાનો પાડો : અમદાવાદ

: એજન્ટ :

સી. જમનાદાસની કું.
 બુકસેલર્સ અને પબ્લીશર્સ
 પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ નં. ૨

વાર્ષિક કાળે:

૦-૪-૦

ટપાલખર્ચ માફ

૪૯૯

૦-૫-૦

ટપાલ ખર્ચ છુટું

જે દિવસનો ભાર વહે છે ને તાપ સહે છે,
 જે જગતની લખલૂંટમાં લખલૂંટ સરકારને નભાવવા-
 ભોગો ઉઠાઉ છે,
 જે પોતાનાં શ્રી પુત્રાદિના જીવનભોગે પણ કરવેરા
 ભરવા સુધી ઉદાર છે, અને
 જે ગ્રેટ બ્રિટનની મહત્તાનો મૂલાધાર છે—

તેને

અર્થેષુ છે.

“બળદ તારો અન્ન-દાણો છંદી નાંખે ત્યારે
 તું તેને મોંબંધી કરતો મા.”

આમુખ

અધ્યાપક કુમારપાણે ‘યંગ ઇડિયા’ માં લખેલાં પ્રકરણોને અહીં પુસ્તકાકારે આપવામાં આવ્યાં છે. કર્તાએ ફરીવાર એ પ્રકરણોને કાળજીથી તપાસી જોયાં છે. આ લેખોમાં બ્રિટિશ સરકારની અર્થ-નીતિ વિષે તેમજ જનતા ઉપરનાં તેનાં પરિણામો વિષે સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. x x x હિન્દના તેમજ પશ્ચિમના વાચકોને હું આ પુસ્તિકાની લાલામથક કહું છું.*

કરાડી,	}	મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી
તા. ૨૦મી એપ્રિલ, ૧૯૩૦		

---

* શ્રી. કુમારપાણી અંગ્રેજી ચોપડીમાંથી

પ્રસ્તાવના

મળેલી સૂચનાઓ જોતાં જણાય છે કે આ લેખોનો કેન્દ્રવિષય અને તેના સંકેતાર્થો તેમજ તેની મર્યાદાઓ ધણા વાચકોના ધ્યાન બહાર રહી ગઈ છે.

આરંભમાં જ મારે કહેવું જોઈએ કે હિન્દની ગરીબાઈ માટે કાણુ અને કેટલા જવાબદાર છે તે નક્કી કરવાનું અથવા તો એ દારિદ્ર્યનાં કારણોનું સર્વસ્પર્શી અવલોકન કરવાનું મેં આ લેખોમાં ધાર્યું નથી. આ નિબંધ તો અર્થનીતિઓની અનિષ્ટમયતા બતાવવા પૂરતો જ છે, અને આશા છે કે આ પ્રયત્નનું શુભ પરિણામ આવશે. આમ હોવાથી દેશને દરિદ્રતામાં ગરકાવનારી જમીનના ટુકડા વગેરેની સર્વ પરિસ્થિતિ વિચારવા માટે આ યોજન નથી; બાકી, નવરસની શિદ્ધિ-સિદ્ધિવાળો પ્રાચીન ભારતવર્ષ આજે માત્ર હાડપિંજર જેવો કેમ થઈ ગયો હશે તેનું આર્થિક દષ્ટિએ વર્ણન કરવું રૂપાણુ લાગે પણ ખરું. આ પરિવર્તનના રંગ વિવિધ તેમજ મોહક છે, છતાં આ પુસ્તિકાની મર્યાદામાં તેમને પૂરો અવકાશ આપી શકાય એમ નથી. તેથી 'રાજ આવક-વરો અને આપણી દરિદ્રતા' એ જ મેં આ લેખનો મૂળ વિષય રાખ્યો છે.

આ મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં પણ આપણે ઠેક જૂના વખતોની વાત ન કરશું; આપણે તો આજથી સો વર્ષ જેટલા સમયગાળાની રાજ-કારોબારની નીતિરીતિઓ તપાસીશું. આ તપાસના ઐતિહાસિક પક્ષ માટે કાલબાલ જેવા જણાતા પુરાવાઓનો પણ આપણે ઉપયોગ કરવો પડશે. છતાં યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે આપણે આજની જ નહિ પરંતુ દેશના આર્થિક જીવન ઉપર અટળ છાપ પાડનારી અગા-ઉની નીતિરીતિઓ સુદ્ધાં તપાસવી જોઈશે.

અર્થમંત્રીઓએ ભાષણની લહેરમાં આપેલા રદિયાઓ કરતાં કાંઈ અને પરિણામ ઉપર જ મેં મારા નિર્ણયોનો વિશેષ આધાર રાખ્યો છે. આ કારણે આજના બનાવોને મેં મોટે ભાગે વેગળા રાખ્યા છે, અને આમળની નીતિરીતિઓની જ મેં ચર્ચા કરી છે; દાખલા તરીકે કાપડની જકાત વિષે મેં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આવા દાખલાઓમાં આપણે વર્તમાન પદ્ધતિ જ નહિ પણ તેનાં પરિણામો જોવાનાં છે. કોઈકરવેરા કે ખરચ સારો છે એમ કહે દહાડો ન વળે. આપણે તો એ વિધાનને ઉલટાવી સુલટાવી તોળી જોવું જોઈએ. ચોમેરથી માંગની ખૂંચો આવતી હોય તે વખતે આવકધન ઓછી જરૂરી યોજનાઓમાં ખર્ચવામાં આવે તો એ ઓછી જરૂરી યોજનાઓ ગમે તેવી અગત્યની કે ઉપકારક હોય છતાં એમની પાછળનો ખર્ચ ઓટા ચથેલો ગણાય. બાળકો બૂબે ખરતાં હોય સારે તેમને વિશેષ જરૂર છે. અન્ન અને અન્નનાં સાધનોની, નહિ કે લખવા વાંચવાની શિક્ષણની. અને તે જ પ્રમાણે જે દેશમાં અક્ષરજ્ઞાનને ખાતે મોટું મીઠું હોય તેમાં કોલેજના જગ્યા શિક્ષણ કરતાં લખવા-વાંચવાનાતેમજ દાખલા ગણ્યતા શીખવાના શિક્ષણની વધુ આવશ્યકતા છે. આગાડીઓ કે સારા રસ્તાઓ બંધવા માટે અભિમાન લીધાથી કંઈ સરે એમ નથી. આપણે તો આના બંધામણ પાછળનો ‘સાદા ખર્ચ’ જોવો જોઈએ. એમનો આજે શો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે તથા એવી પ્રજના કયા ભાગને લાભ થાય છે એ તપાસવું પડશે. આ બંધાયાથી પરદેશી વેપારીઓને, માલે-તુળરોને કે શોષકોને જ લાભ થયો હોય અને બીજા બાજુએ ગરીબ જનતાની જરૂરિયાતોને છેલ્લે દેવામાં આવ્યો હોય તો તો કારોબાર ઉપર એ કલક જ કહેવાય અને એ વાસ્તવિક અભિમાનનો વિષય પણ ન હોઈ શકે.

આવી પુસ્તિકામાં આ વિષયને પણ સર્વાંગ રીતે ચર્ચા શકાય નહિ; અહીં તો તપાસની ધોરી પાટીઓ જ બતાવી શકાય એમ છે.

પદ્ધતિ એ રાખી છે કે પહેલાં પ્રમાણે આપવાં અને પછી માન્ય લેખકોનાં અવતરણોથી લેખકના નિર્ણયોની સાબિતી આપવી.

આ નિર્બંધમાં ૧૯૨૫-૨૬ના આંકડાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે એટલે પરિશિષ્ટમાં છેલ્લામાં છેલ્લા આંકડાઓ ઉમેરવામાં આવ્યા છે. ખ્રીજ વિશેષ માહિતીઓ આપવાનો પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, અને ખાસ કરીને પરિશિષ્ટ મનો હથો ઠોઠો બોધક થઈ પડશે. ક્રાંતિની જનસંખ્યા સ્થિર રહેતી હોવાનું પ્રમાણ લેવામાં આવે છે. હવે છેલ્લા પચાસ વર્ષો દરમ્યાન બ્રિટિશ અમલ તળેના હિન્દની સીમાઓ વખતો વખત વધી છે એ જોતાં વાચકને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ કે આ મુદ્દામાં પણ હિન્દુસ્તાન અપરાસ્ત છે. આમ હોવાથી વસ્તીનો વધારો હિન્દના દારિદ્ર્યનું કારણ નથી, જો કે સરકારના ખેરખાંઓ આપણને એમ મનાવવા કરે છે ખરા.

ન્યૂયૉર્કની કૉલમ્બિયા વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક ઇ. આર. એ. સેલિગ્મૅનનો હું જ્યારે વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે આ નિર્બંધની સામગ્રીઓ મેં સંગૃહીત કરી હતી. પછી એ વસ્તુને ૧૯૨૬ના ડિસેમ્બરમાં તેમજ ૧૯૩૦ના જાન્યુઆરીમાં ગ્રોવ્વ રૂપે 'યંગ ઈન્ડિયા'માં પ્રગટ કરવામાં આવી.*

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ,
અમદાવાદ

જે. સી કુમારસ્વામી

પરિશિષ્ટ

પરિશિષ્ટ અ: વસ્તી	૫૬
(૧) શહેર અને ગામડાની વસ્તીનું વર્ગીકરણ	૫૬
(૨) ધંધવાર વસ્તીનું વર્ગીકરણ	૫૭
(૩) દશહજાર માણસોનું ધર્મ, જાતિ અને કેળવણી પ્રમાણે વર્ગીકરણ	૫૮
(૪) બ્રિટિશ હિન્દની વસ્તીની ઘટતા તથા વિસ્તાર	૬૦
પરિશિષ્ટ ઘ: ૧૯૨૭-૨૮ના ખેતીના આંકડા	૬૧
પરિશિષ્ટ ક:	૬૩
(૧) નિકાસ	૬૩
(૨) આયાત	૬૫
(૩) ફરીથી નિકાસ	૬૭
(૪) વ્યાપાર મુલા	૬૮
(૫) દુનિઆના મુખ્ય દેશો સાથેના વેપાર	૬૮
પરિશિષ્ટ ઙ: ૧૯૨૬-૨૮ના આંકડા	૬૯
(૧) ચોકખેા સાર્વજનિક ખર્ચ	૬૯
(૨) ચોકખું મહેસૂલ	૭૦
(૩) સાર્વજનિક રેલું ઉત્પાદક	૭૧
(૪) જકાત મહેસૂલ વિગતવાર	૭૧
(૫) લશ્કરી ખર્ચ	૭૩

પ્રકરણ ૧ બું

પ્રવેશક

ની તિશાસ્ત્રનું આપણા દેશમાં મંગળાચરણ થયું ત્યારે રાજા પ્રજાની સેવા કરે એનો જે બદલો તે કર એવી સમજણ હતી. રાજાપ્રજાનો સંબંધ કરારના પાયા ઉપર રચાયેલ હતો, અને તેથી નીતિશાસ્ત્રમાં રાજાના આવકબચ્ચની ચર્ચા બહુ વહેલી દાખલ થઈ હતી. શુક્રાચાર્ય કહે છે, ‘રાજાએ બધે ફળ ભોગવવું, પણ સાથેસાથે પ્રજાપાલનમાં દાસાનુદાસ થઈને વર્તવું.’

અર્વાચીન સમયનો વિચાર કરીએ તો આપણને જણાશે કે લોકકલ્યાણ ઉપર સાર્વજનિક આવકબચ્ચનો સરવાળો જેટલો પ્રભાવ પડે છે એટલો રાજ્યના ખીજા કોઈ ખાતાનો પડતો નથી, એટલું જ નહિ પણ રાજ્યનું આવકબચ્ચ લોકહિતેચ્છુ અને દીર્ઘદષ્ટિવાળા રાજ-દારીઓના હાથમાં હોય તો તેઓ પ્રજાને બળવાન બનાવી શકે છે, પણ આવકબચ્ચ અવ્યવસ્થિત રીતે ચાય તો રિદ્ધિસિદ્ધિવાળી પ્રજા પણ ભૂખત્રેણી થઈ જાય છે. ખીજી બધી શક્તિઓની પેઠે આ શાસ્ત્રના શુભ અને અશુભ ભેદ ઉપયોગ થઈ શકે છે, અને તેથી કરીને તેની સોપણી સિદ્ધ મિત્રોને જ કરવી જોઈએ.

આ શાસ્ત્રની મદદથી રાજ્યે દેશનાં સ્વાભાવિક સાધનોનો કર-કસરિયો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, કેમકે દૂંધી દષ્ટિવાળા ખાનગી માલિક એ સાધનોને દૂંધા વખતમાં ઉઝાડીને ફના કરી દે એવો સંભવ છે. રાજ્ય ધીરજ રાખી શકે એટલે રાજ્યે લાંબી નજર રાખવી જોઈએ. પણ વ્યક્તિઓ તો પોતાના સો વર્ષના આયુષની મર્યાદામાં બને તેટલી વધારે ઊપજ કરવા ઉત્સુક હોય, અને તેથી તેમની દોડધામને

પરિણામે ભવિષ્યની પ્રજાને જે હાનિ થાય એનો વિચાર સરખો ન કરે. અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોમાં ખેતી સાડું જમીન સાફ કરવામાં તેમજ ધોરી રસ્તાના પાયા નાંખવામાં હિમારતી લાકડાનાં વન ઉપર વન બાળી નાંખે છે, અને એકબીજાની સ્પર્ધામાં તેજના કૃષા ઝંપાટાખંધ ખુટાડી નાંખે છે, આ દેવળ એક પ્રજાને જ નહિ પણ માણસજાત સમસ્તને નુકસાન થાય તેના જાનવલ્લ્યમાન દાખલા છે. આખી દુનિયા હવે તો અર્થશાસ્ત્રની સાંકળથી સંકળાઈ ગઈ છે, એટલે જગતના એક ભાગને નુકસાન થાય તેથી બધાને નુકસાન થાય છે. રાજ્યના આવકખર્ચની આટલી જોડી અસર થાય છે, એટલે આવકખર્ચના અધિકારીઓને શિરે બહુ મોટી જવાબદારી રહે છે.

જે વખતે પ્રજા એક ટપામાંથી બીજા ટપામાં—ખેતીમાંથી ઉદ્યોગમાં, હાથકળામાંથી સંચામાં—પ્રવેશ કરે એવા સંક્રાન્તિકાળમાં ચતુર અધિકારીઓએ લોકોની આર્થિક પ્રવૃત્તિને યોગ્ય રીતે દોરવી જોઈએ, જેથી કરીને ફેરફારને લીધે પ્રજાનું ઉપગ્રહપણું ઘટે નહિ પણ ઊલટું વધે, અને એક પાંદેથી બીજે પાંદે ચડતાં અનાવરપક બગાડ ન થાય. આને સાડું પ્રયોગમાં તથા પ્રયોગના સમાચાર ફેલાવવામાં યોગ્ય ખર્ચ કરવું જોઈએ, સરસ વ્યવસ્થાવાળા પરદેશીઓ સાથે હરીફાઈ કરતા દેશના બાળકઉદ્યોગોને રક્ષણ મળે એવી સુ-યોજિત જઠાત નાંખવી જોઈએ, ઉત્તમવળ લાવિવાળા ઉદ્યોગોને શરૂઆતમાં ઉત્તેજન આપવા ‘બાઉટી’ (રાજ્યમદદ) આપવી જોઈએ, અને લોકકલ્યાણને આવશ્યક સાદસને ‘સહિસદિ’ (પૈસાની મદદ) દેવી જોઈએ. આવી મદદથી સામાન્ય પ્રજાને યોગ્ય પ્રમાણમાં જાત-જાતના ઉદ્યોગોની તક મળી રહેવી જોઈએ. પ્રજાનું દિલ થોડાક ધનપતિ ઉપર અવલંબવું નથી, તેમ જમે તે એક ધંધામાં બધાને પૂરી તક મળે એના ઉપર પણ પ્રજાદિલનો આધાર નથી; થોડાક બહુ ધનવાન થાય તો તેથી સંપત્તિની વહેંચણીમાં વિષમતા તથા અસંતોષ

ઊભાં યાય, અને આખી પ્રજા એક ધંધો—દાખલા તરીકે જેતી—
દરતી હોય, તો અનાદૃષ્ટિને લીધે આખી પ્રજાનો ધાણુ નીકળી જાય.
એક ઉદ્યોગને એકવડે દોરે જે પ્રજા ચાલે તેને પોતાનો નિર્વાહ કરવા-
માં તરત કંઠણાઈ આવશે; વસ્તીની વૃદ્ધિના પ્રમાણુમાં ઉદ્યોગની
તોફા ન વધે તો વસ્તીના વધારાના પ્રમાણુમાં ઊપજ વધશે નહિ. પ્રજા-
હિતેન્દ્રુ રાજ્ય કાળચક્રની ગતિ ઉપર સતત નજર રાખે, વિકાસને
પોષે, અને સહાને રોકે. ઉદ્યોગ અને વેપારની શાસ્ત્રીય મિલાવટથી
સામાન્ય પ્રજા સુખી ને સંતોષી થાય, અને રાય તથા રાંક, ઉચ્ચનીચ
વ્યક્તિમાત્રનું જીવન સમૃદ્ધ થાય. રસિકને ઠીક કહ્યું છે, ‘જીવન વિના
ખીજી ધન છે નહિ’ હોખસન સૂચવે છે, “પૈસાને નહિ પણ જન-
સુખને ધનનું માપ બનાવવું જોઈએ.” રાજ્યની નીતિ કલ્યાણકારી છે
કે નહિ તેનો વિચાર કરતા આપણે આ મુખ્યત્વે જોવું ધટે: જે લોકો
લોકકલ્યાણમાં પોતાના કામ તથા વિચારનો ફાળો આપવા છડે તે
બધાને કામ તથા વિચાર નિર્વિધે જઠરી કરવાની તક મળે છે કે નહિ.

શુક્રાચાર્ય કહે છે કે જેમ માણી પ્રથમ જાડને પોષે છે ને પછી
ફળદ્રૂપ તોડે છે તેમ રાજ્યે પ્રથમ પ્રજાશક્તિનું પોષણ કરીને પછી
જ રાજભાગ લેવો જોઈએ. કર એવા જોઈએ કે તેથી પ્રજાને દાનિ
ન થાય. કૌટિલ્ય કહે છે કે જાડને કુખવ્યા વિના પાંદડું ફળ આપણે
તોડીએ હોએ, તેવી રીતે કર લેવા જોઈએ. ઘેટાની આમડી ઉપરથી
જન લેવાય, આમડી જ ન ઉતારી લેવાય. કર લેવાની પદ્ધતિ સમાજ-
પૂર્વક ગોઠવી હોય તો તેથી રાજ્યના ખજાનામાં જોઈવું નાણું આવે
પણ કર ભરનારની ઉત્પાદકતા ન ધટે. રાજ્યના વારસાને અજ્ઞા વિના
વધારામાંથી કર લેવા જોઈએ. હિંદુશાસ્ત્રની ખીજ એક ઉપમા પ્રમાણે,
રાજ્ય જાડને કાપી, બાળી, ધનમાધનનો નાશ કરીને કમાળી કરનારા
દાખલાના વેપારી જેવું ન હોય, પણ જેટલાં ફૂલ નહિ તોપણ કરમાઈ
જાય એવાં હોય તેટલાં જ ફૂલ વીણનારા અને જાડને અજ્ઞન રાખનારા

માણીના જેવું હોય જેની જેવી શક્તિ એવો એના ઉપર કર નાખવો જોઈએ. નિર્ધનને ધનવાનના બોલો સહાયતા કરવી જોઈએ આડકતરા કર સંભાળપૂર્વક ને શાસ્ત્રીય રીતે પસંદ કરેલી વસ્તુઓ ઉપર જ નાખવા જોઈએ, જેથી દેશી ઉદ્યોગને ઉત્તેજન મળે, અને જિંદગીની જરૂરિયાતો ઉપર કર ન પડે અને ગરીબને એ ત્રોષી ન થઈ પડે. જેના ઉપર અતે કરભાર પડે છે એને કળાવા વિના કર ઉધરાવવામાં આડકતરા કર ઠીક કામ આવે છે ભમરો ફૂંડને જાણવા દીધા વિના એમાંથી મધ ચૂસે છે એની ઉપમા સંસ્કૃતસાહિત્યમાં આડકતરા કરને આપે છે કર નક્કી કરવાનું ગભીર જોખમવાળું કામ જેને સોંપેલું હોય તેણે આડકતરા કરના આ શુભને લીધે એને વિષયે વિશેષ સાવધાન રહેવું પડે છે

આમ મેળવેલા કર એવી રીતે વાપરવા જોઈએ કે તેથી પ્રજાની જીવનશક્તિ વધે જૂની ઉપમા વાપરીએ તો, જેમ સમુદ્રમાંથી વરાળ ચડે છે તેમ પ્રજાના સમર્થ ભાગ પાસેથી કર લેવા જોઈએ અને જેમ વાદળાં સમુદ્ર ઉપર નહિ પણ તરસી ભૂમિ ઉપર વરસે છે, તેમ સાદુ-કાર પાસેથી લીધેલા કર ગરીબના શિક્ષણમાં યોજવા જોઈએ ધર-સંસારમાં પણ ધન મેળવવા કરતાં વાપરવામાં જુદું વધારે શાણપણ જોઈએ છે, રાજ્યને વિરે આવકખર્ચ એના કરતાં ક્યાંય વધારે જૂઝ વણિયા હોય છે નિર્ધન માણસને એક રૂપિયો બહુ મોટી વાત છે એની પાસેથી રૂપિયો એકાવવો અને એનો લાભ ધનવાનને આપવો એ કેવળ મૂર્ખાઈ થાય, અને એટલે અંશે રાષ્ટ્રીય આવક પાણીમાં નાચ કર ભરનારની પહેાંચ કેટલી છે, અને કરમાંથી લાભ ઉઠાવનારને એ લાભની કેટલી જરૂર છે, આ બે વસ્તુ સતત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ

પ્રજાનો અર્થિક વિકાસ લક્ષમાં લેતાં જેટલો કાર્યસાધક રાજ્ય-અમલ પ્રજાને યોગ્ય રીતે એટલે તે કાર્યસાધક જોઈએ વાર્ષિક

૩૧. ૬૦૦૦ની આવકવાળો માણસ 'ફોર્ડ' મોટર રાખે તે ઠીક; તે પણ જો એનું કુટુંબ મોટું ન હોય તો. પણ એ માણસ 'રોલ્ડ્સ રોઈસ' મોટર રાખવા જાય તો ગાંડામાં જ ખપે. કાર્યસાધકતાનાં ધોરણ સાપેક્ષ હોય છે. રાજ્યઅમલમાં સુધ્ધાં હરેક વાતમાં પ્રમાણનું જાન જરૂરનું છે. અમલદારો કાર્યસાધક છે એટલે એને મોટા પગાર આપવા એનો કંઈ અર્થ નહિ. તુમારી કામ યાંત્રિક ચોક્કસાઈપૂર્વક થાય તે ઉપરથી નહિ, પણ લોકકલ્યાણને એ કેટલે અંશે પોષક છે તે ઉપરથી કાર્યસાધકતા માપવી જોઈએ. યાંત્રિક કાર્યસાધકતાને નહિ પણ રાષ્ટ્રીય શ્રુદ્ધિશક્તિના વિકાસને સારુ વિશાળ માર્ગ રચનારી કલ્પનાશક્તિને અગ્રસ્થાન મળવું ઘટે. રાજ્યઅમલ ધડિવાળના ચક્ર જેટલો વીગતમાં નિયમિત હોય, પણ જો એનાથી લોકકલ્યાણ ન થાય તો તે નિષ્ફળ છે. રાજ્યઅમલનું ખર્ચ પ્રખરને પોસાય છે કે નહિ એ નક્કી કરવા સારુ નાગરિકની સરેરાશ આવકથી અમુકગણો પગાર અમલદારોને મળે એવો નિયમ બાંધી દેવો જોઈએ. આથી કરીને યોગ્ય પ્રમાણ જળવાઈ રહે, અને સરખાવેલા દેશોમાં બાવતાલમાં ફેર હોય અને નાગરિકોની શક્તિ ન્યૂનાધિક હોય તેથી આવતી અડચણ દૂર થાય.

પ્રજાને સમૃદ્ધ બનાવવાનાં આવશ્યક સાધન કયાં એની આટલી સામાન્ય ચર્ચા કરીને હવે આપણે ભરતખંડની વર્તમાન દશાનું ઝપાટા-અંધ અવલોકન કરી લઈશું. ચન્દ્રગુપ્ત, અશોક, વગેરેનાં સામ્રાજ્યમાં આપણે કેવી લીલાલહેર હતી એ વાત તો જવા દઈએ, પણ અંગ્રેજી રાજ્ય પહેલાં જ દેશની આર્થિક સ્થિતિ કેવી હતી એનો ટૂંકામાં વિચાર કરવો આવશ્યક છે, કેમકે તેથી કરીને દેશમાં પ્રવર્તેલી રાષ્ટ્રીય આવકખર્ચની નીતિઓની અસર નક્કી કરવાને સારુ આપણને યોગ્ય દષ્ટિબિન્દુ જડશે.

પ્રકરણ ૨ જી

આંગણીશાખા શાતકના આરંભનું હિન્દુસ્થાન

શ તમે થયાં ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં મંપત્તિ અને વિપત્તિ, સંધિ અને વિમુહ, પ્રભરંજન અને પ્રભપીડન, રહેમ અને જીલ્લમના તડકાછાયા એક બીજા પછી આવ્યા કરતા હતા, તેપણ એકંદર, સામાન્ય વલણ વિચારીએ તો, તે સમયની બીજી પ્રજાઓની સાથે સરખાવતાં હિન્દુસ્થાન વિશેષ સુખશાંતિ ભોગવતું હતું. આખા મધ્ય-યુગમાં ભરતખંડ જગતની આર્થિક પ્રવૃત્તિને કેન્દ્રસ્થાને હતો. અમેરિકાની શોધ થઈ તે પછી પશ્ચિમની પાછળ રહી ગયેલી પ્રજાઓ હિન્દુસ્થાન હારે સીધા વેપાર કરવા ઉત્સુક હતી એને લીધે. તે સમયે પ્રચલિત ધોરણ પ્રમાણે હિન્દુસ્થાન બહુ ઉદ્યોગમય હતું. તે દિવસોમાં પરદેશ સાથે વેપાર મોટેભાગે મોજશોખની હારે કિમ્મતની ઝીણી વસ્તુઓના ચાલતો, ને એને સાટે સોનું આવતું. માલ બધું જવો એ કંઠથી અને ભોખમનું કામ હતું, એટલે ઓછા મૂલ્યનો ને ઝાઝી જગ્યા રાકનારો કાચો માલ પરદેશ ચડાવવો પરવાર નહિ. રોમ સોલેકળાએ પ્રકાશતું હતું એ સમયે પણ પોતાનું સોનું ભારતમાં તથાઈ નય છે એવી રાવ તે ખાતું. હિન્દુસ્થાન ઇનિયાનું સોનુંશુ સોલી જાય છે એમ આજ પણ વિરુદ્ધ પુરાવો છતાં લોકો માને છે. એ મન્તવ્યની ઉત્પત્તિ નિઃસંદેહ આ ઉપરથી થઈ છે કે પ્રાચીન સમયમાં હિન્દી માલના બદલામાં પરદેશથી સોનુંશુ આવતું. હિન્દુસ્થાનના કાચા માલ ઉપર કુશળ દેશી કારીગર જ કુશર કરતા, અને પશ્ચિમમાં ઇરાન, અરબસ્તાન ને પૂર્વમાં ચીન, જાપાન માલ ચડતો તે પછી દેશી વહાણમાં જ ચડતો. એટલે હિન્દુસ્થાન મધ્યયુગ જેવું પ્રવૃત્તિમય રહેતું, અને જળ ઉપર,

સ્થળ ઉપર, અને મોટાં નગરોમાં એનાં સંતાનને લાભદાયક કામ મળતું. લોકોની શક્તિને અનુસરતી ઉદ્યોગની તકનો સરસ સમુદાય વિદ્યમાન હતો. પૂર્વકઠિ દાઝાથી મજલીપટ્ટમ સુધી ને પશ્ચિમકઠિ મલબારથી સિંધ સુધી દેશી રૂમાંથી સરસ કાપડ વણાતું. અઢારમા શતકના પાછલા ભાગમાં હિન્દુસ્થાનથી ઇંગ્લેંડ એટલું બહું કાપડ જવા માંડ્યું કે હિન્દી હરીફાઈ ઉપર સંરક્ષક જકાત નાખવાની માગણી અંગ્રેજ લોકો નેરથી કરવા મંડ્યા. ૧૭૭૫માં ‘જેટલમેનજ મેગઝિન’ માં નીચલી કવિતા આવી હતી તે ઉપરથી હિન્દી કાપડની હરીફાઈ ઇંગ્લેંડને કેટલી આકરી પડી ગઈ હતી તેનો ખ્યાલ આવે છે:

‘રેશમી વસ્ત્ર લોકોના વસ્ત્રભંડારની શોભા છે;
હિન્દી શાળ : કેવો સરસ કપડો પૂરો પાડે છે ?
પણ હું અહીં અંગ્રેજ મહિલાઓને સલાહ આપું છું, કે
દેશીની આંખથી આ પરદેશી માલ મંતાડી રાખજો;
રજેને કામને અભાવે બડબડતા પ્રતિસ્પર્ધી કારીગર
કાપાયમાન થઈને એ ઈર્ષ્યાજનક કારીગરીનો નાશ કરે.’

અંગ્રેજોનો વણાટઉદ્યોગ તદ્દન ભાંગી ન પડે એ હેતુથી હિંદી માલ ઉપર ઇંગ્લેંડમાં ભારે દાણુ લેવાવા માંડ્યું. હાથીદાંત અને હીરા-માણિકની કારીગરી બધે બહુ ખપતી, અને હિન્દુસ્થાનના મસાલા કહેવતરૂપ થઈ પડ્યા હતા. રેશમી કાપડ, ભરતકામ અને શેતરંજી શ્રીમંતોના કળામય શોખને સંતોષતાં.

સમુદ્રના વેપારને લીધે વહાણુ બાંધવાનો ઉદ્યોગ બિલો થયો. બાસાસોરવાળા વાણોતરોએ કંપની ઉપર તા. ૧૬-૧૨-૧૬૭૦ને દિવસે લંડન કાગળ લખ્યો હતો તેમાંથી અધ્યાપક રાધાકૃમુદ મુકરજી નીચલો ઉતારો કરે છે: ‘ધણા અંગ્રેજ વેપારી ને બીજા વર્ષેવર્ષે વહાણુ બંધાવે છે. અહીં ઉત્તમ ને સરસ બિગેલો સાગ જોઈએ એટલો મળે છે, લોહું પણ કાંઈ ઉપર ધણું સારું હોય છે; લોહાનું કાંઈ પણ જાતનું કામ અહીંના લોકો કુશળતાપૂર્વક કરે છે, જેમકે મોંદરી, નદૂઆ, ખીલા

વગેરે. બહુ દુશિયાર વહાણુ બાંધનારા પણ અંહી ધણા છે; દુનિયાના કાંઈ પણ ભાગમાં મેં જોયું છે એટલી ચતુરાઈથી તેઓ સરસ વહાણુ બાંધે છે તે પાણીમાં ઉતારે છે. રાંઘવાં બનાવવાની તેમની રીત પણ સરસ છે.' ૧૮૦૨ સુધી ઈંગ્લંડને સાડુ વહાણુ ને લઝાયક વહાણુ હિંદુસ્થાનમાં બંધાતાં, અને હિન્દી વહાણુ બાંધનાર પાસેથી ઈંગ્લંડ નકશા અને નમૂના ઉછીના લેતું.

તે સમયમાં બંધાયેલાં ને આજ પણ મોજૂદ સુંદર મકાનો, નહેરો ને ધોરી રસ્તા તે સમયની સમૃદ્ધિના સુભાષિત સાક્ષી છે.

એ ખરું છે કે દેશના કાંઈકાંઈ ભાગ દુષ્કાળથી ઉજળા બનતા, પણ આખા દેશમાં એકીવખતે દુષ્કાળ કદાપિ પડતો નહિ. દુષ્કાળનું કારણ મુખ્યત્વે અનાવૃષ્ટિને પરિણામે થતી અનાજની અછત હતું; છતાં દાણા લેવાના પૈસા લોકો પાસે ન હોય એવી સ્થિતિ કદાપિ નહોતી. તે વખતના દુષ્કાળ આર્થિક સ્થિતિના પરિણામરૂપ નહિ પણ કુદરતી આફતરૂપ હતા. વાહનની પૂરી સગવડ નહિ એટલે માલ લઈ જવામાં વિલંબ બહુ થતો ને મહેનત બહુ પડતી, એટલે દુષ્કાળસંકટ-નિવારણનું કામ લગભગ અસાધ્ય જેવું હતું.

વખતેવખતે કાંઈ પરદેશી રાજા હિંદુસ્થાનના ધન ઉપર કુદૃષ્ટિ કરતો અને ચડાઈ કરીને મંદિરો તથા મહેલોમાં કરેલો ધનસંચય પડાવી જતો. લૂંટારા સિપાઈઓ થોડીધણી લૂંટ કરે એ પણ અનિવાર્ય હતું; પરંતુ એકંદરે એકે અને કારીગરો શાંતિથી પોતાનો ધંધો કર્યા કરતા. ગમે તેમ પણ, ચડાઈ છતાં પણ ઊપજનાં સાધન લોકોના હાથમાં જ રહેતાં, અને લોકો વળી પાછા ઉત્પત્તિને કામે છૂટથી લાગી જતા. પ્રજાના ધનનો આધાર લોકોની ઉપજાઉ સક્રિય ઉપર હોય ને ધનમેયય ઉપર ન હોય તો આપણે ખુશીથી કહી શકીએ કે આ ચડાઈઓથી જનહિતને બહુ ઓછો ધક્કો લાગતો. ખેતી પવિત્ર ગણાતી અને લડના રાજાઓ ખેતીની મિલકતને નુકસાન પહોંચવા દેતા નહિ. ૧૭૩૯માં નાદીરશાહની લડાઈ થઈ એવી ચડાઈથી ક્ષણિક ઉપદ્રવ થાય પણ

લોકની આર્થિક એકતા છિન્નભિન્ન ન થાય અને એટલે બહુ ત્રાસ ન થાય એ સહજ સમજી શકાય એમ છે. રોકફેલર કે ફોર્ડનું ધન અમેરિકા ખૂબે છતાં એ પ્રજાને બહુ હાડમારી ન થાય એમ આપણે કદપી શકીએ; પણ ખેડૂત અને કારીગરોનાં નિર્વાહસાધન પડાવી લેવાય તો તો કાળો ફેર જ વર્તે. 'પૈસો તો હાથનો મેલ છે.' માણસને લૂંટી લે પણ નિર્વાહનું સાધન એની પાસે રહે તો તેમાં પ્રમાણમાં નહિ જેવી હાનિ છે; તેથી જલદું, કુશળ કારીગરને લૂંટી લે, એની આંખો ફેાડી નાખે ને એના હાથ કાપી નાખે તો તો તે ખરેખર દુઃખી થાય. પરદેશની ચડાઈથી અને જીલમી રાજ્યઅમલથી લોકો થોડો વખત પીડાતા, પણ વળી પાછા તરત તે કલ્યાણમાર્ગે ચડી જતા.

ઉદારવેશ કરતો સદુપયોગ થાય કે દુરુપયોગ, પણ તે દેશમાં જ વવરાતા. રાજ ઉઠાડે હોય તો તેથી માત્ર કળા તથા હુન્નરને ઉત્તેજન મળતું. કેમકે એ ઉઠાડેપણથી હુન્નરની ચીજોની માગ વધતી. રાજ્યો વિદ્વાનો તથા કળાધરોને આશ્રય આપવા સારું પ્રખ્યાત હતા. પોતાની સમસ્ત ઉત્પાદકતાથી આખી પ્રજાને લાભ થતો. પ્રજા જે નિપજાવતી તેનો પોતે ઉપયોગ કરતો; પરદેશીને એમાંથી લાગ આપવાપણું નહોતું. રાજ્યઅમલ પણ દેશીઓ જ કરતા, એટલે જુદીશાળી વર્ગોમાંના હુશિયાર માણસોને રાજ્યની નોકરીનાં દ્વાર ઉઘાડાં હતાં; ખીજા હજારેને એમાંથી રાજ મળતી તે નોખું.

જેને રથજની તેમજ કર ભરનારની અંગત જાણ હોય તે ગામ-ડાંની પંચાયત જ જમીનમહેસૂલ ઠરાવતી. રાજભાગનું પ્રમાણ દેખાવમાં આકરું લાગે, પણ રાજ્યમાં માનુષ અંશ અને અંગત મંથન હોવાને કારણે વારંવાર રકઝક થઈને ખેડૂતને રાહન મળી જતી. રાજભાગ પણ ઊપજ ઉપરથી ઠરાવાતો એટલે પ્રમાણમાં જ રહેતો. પોતાની ઇચ્છાનુસાર રાજભાગના પૈસા કે દાણા આપવાની એકુને છૂટ હતી, એટલે નહિ તો એને જે ત્રાસ ભોગવવો પડે એનાથી તે બચી જતો. એટલે તથા ખીજાને અનાજનો વધારો રહેતો તેની દુષ્ટાંતના અર્થે

ખાણ કરીને રાખતા. સલામતીને સારુ કોઈક ખચત ન રહે એવી રીતે ઊપજ તળિયાગાટક ઊપડી ન જતી.

ગામડેગામડે નિશાળ હતી તેનો નિભાવ નોખી કાંઢેથી જમીન-માંથી કરતા અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનાં નોખાનોખાં ખાતામાં ગામડાના લોકો જ અધિકાર ભોજવતા, એટલે ગામડું એક નાના પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જેવું બની રહેતું.

દેશના ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિભાગમાં ફરેલા શુરોપિ-યન પ્રવાસીઓએ તે તે લાજની તે વખતની સ્થિતિનાં ફરેલાં વર્ણન આ નીચે આપ્યાં છે તે ઉપરથી અઢારમા સતતને અંતે દેશની કેવી આબાહી હતી તેનું ચિત્ર આપણી આંખ આગળ તરે છે.

પોતાની રાજનીશિમાં ભરતપુર રાજ્યનું વર્ણન કરતાં બિસપ હેબર લખે છે: ‘હિન્દુસ્તાનમાં ઉત્તમ એડપાણીવાળા પ્રદેશ મેં જોયા છે તે મલિલો આ એક છે. મોલ ખરેખર સુંદર જાણ હતા; રેનો પાક ધણે સારો હતો. કેટલાક શેરડીના ચિથોડા અને ન્યાંધી શેરડી હમણા જ વાટેલ હતી એવા જમીનના વિસ્તાર કટકા મેં જોયા; આ ધનાઢ્યતાનો ચોક્કસ પુરાવો છે. વરતી બહુ નહોતી જથ્થાતી, પણ ગામડાં સારી સ્થિતિ ને મરામતમાં હતાં, અને આખો પ્રદેશ ઉઘમનું એવું આહ્વાદક ચિત્ર અમારી સમક્ષ મૂકતો હતો અને મને ધારવાનું કારણ આપેલ અને કંપનીના મુલકમાં મેં જોયેલ તે કરતાં એટલો અડિપાતો હતો કે મને લાગ્યું કે કાં તો ભરતપુરનો રાજ્ય પ્રાન્તે પોતાની પ્રજા સમાન પાળનાર આદર્શ નૃપતિ હશે, અથવા તો કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં પ્રચલિત પદ્ધતિ કરતાં અંગ્રેજી પ્રતિમાં પ્રચલિત પદ્ધતિ પ્રાન્તે ઝાઝી કસાણુકારી હશે.’

લેફ્ટેનન્ટ-ગવર્નર મૂર માઇસોરમાં દીપુના રાજ્ય વિષયે લખતાં કહે છે, ‘કેઈ દેશમાં ફરતો પ્રવાસી ત્યાં સારી ખેતી, ઉઘમી વરતી, સ્થાપિત નગરો, ફેલાતે વેપાર, વધતાં જતાં શહેર અને લોકસુખ

સૂચવનારી આળાદી જુએ તો સનિ રાજ્યઅમલ લોકોને અનુકૂળ છે એમ સ્વાભાવિક રીતે તે નિર્ણય કરે. આ દીપુના રાજ્યનો વૃત્તાન્ત છે. . . . એની પ્રજા બીજા કોઈ રાજ્યની પ્રજા જેટલી સુખી છે એમ માનવાનું કારણ છે. જોકે દીપુના શત્રુઓ સત્તાધારી હતા અને દીપુનું વાંકું બોધાતું સાંભળીને પ્રસન્ન થાય એમ હતા તોપણ એના વિરુદ્ધ કોઈ ગણગણાટ કે રાવકરિયાદ સંભળાતાં નહોતાં.’

પૂર્વ તરફ વળીએ તો હોર્સવેલ બંગાળનું આવું વર્ણન આપે છે: ‘લોકોની મિલકત તથા સ્વતંત્રતા ઉપર અહીં કોઈ હાથ નાખતું નથી, માલ સહિત કે રહિત પ્રવાસી અહીં આવે કે તરત રાજ્ય તરફથી એની સીધી સંભાળ લેવાય છે, રાજ્ય એને વિનાખરે એક ટપેથી બીજા ટપે લઈ જવા સારુ વળાવા આપે છે.’ વળી ‘ઢાઢાના સમૃદ્ધ પ્રાન્તર્માં બધે ખેતી હતી. . . . નિષ્પક્ષપાત ન્યાય અપાતો . . . યશવન્તરાયને પવિત્રતા, પ્રમાણિકતા અને રાજકાજ ઉપર અચૂક ધ્યાનનું શિક્ષણ મળેલ, એટલે તેની પ્રજા સુખી થાય એવી રીતે રાજ્ય ચલાવવાનો તે પ્રયત્ન કરતો. એણે બધા ઇજારા ને ધાન્ય ઉપરનું દાણ કાઢી નાખ્યાં હતાં.’

પશ્ચિમમાં મહારાષ્ટ્ર વિષયે આંકિતિલ દુ પેરેં લખે છે, ‘હું મહારાષ્ટ્રમાં પેઠો તો મને લાગ્યું કે ન્યાં પ્રકૃતિ હજી અવિકૃત રહેલી છે અને વિગ્રહ તથા દુઃખ અઘાત છે એવા સત્યયુગની સરળતા તથા સાતાની વચ્ચે જાણે હું ધું. લોકો આનંદી, બળિયા અને તન્દુરસ્ત હતા, મર્યાદારહિત અતિયિસત્કાર સાર્વજનિક સદ્ગુણ હતા; એકેએક દ્વાર ખુલ્લું હતું અને મિત્ર, પાડોશી કે પરદેશી, જેને જે જોઈએ તેને તે લેવાની છૂટ હતી.’

ઝોગણીશમા સતકના આરંભમાં એક સમૃદ્ધ દેશનાં આ આનન્દ-દાયક ચિત્રો છોટીને, વીશમા સતકને આરંભે તે જ દેશની દશા કેવી હતી તે હવે આપણે નિરખીએ.

પ્રકરણ ૩ જી

વીશમા શતકના આરભનું દિન્દુસ્થાન

પળી પછા વ્યાપણે યોગક સુરોપિયન પ્રજાઓને સાક્ષીના પાનશામી પૂરીએ ઇંગ્લંડના પ્રધાન મિ રૅમ્સે મકડોનનું મહે છે, 'દિવસો ને દિવસો લાગી કાઠ તે દેશમાં ફરે, તેા ચતત પરિશ્રમી અને લોહીનું પાણી કરતા દ્વળળાં માથુસ વિના ખીજું કંઈ ન જીએ હિંદુસ્થાન દરિદ્રતાનું ઘર છે, અને પરમરમણીય દેહલતાઓમાં આ દરિદ્રતા મૂર્તિ મતિ યથેલી છે, એટલે મને તે વધારે લાગી આવી ' અને આ ૧૭ વ્યાસતા તે ધોષણુ કરે છે, 'અરતખાની દરિદ્રતા મત નહિ પણ વસ્તુસ્થિતિ છે'

હો જો રૂશીય 'ડેઈલી ન્યૂસ' પત્રમાં લખે છે 'તેને સ્વસ્થાને જ દિ હી પ્રશોનો અભ્યાસ કરીને હું આ ધડીએ જ પાછો ફરો છું અને ત્યાં મામડેમામડે પુરુષોમાત્ર ને તેથી વિશેષ સ્ત્રીઓ તથા બાળકો અર્ધ જ પેટ ભરાય એટલું અન્ન પામે છે, અને ૮૫૬ જ ભણે બારે ઘડ પડ્યું હોય એવી દયાબળક દશામાં રહે છે તે જોઈને માથુસના મનમાં જે અત્યન્ન કરુણા રહે છે તે તમારા વાચકો સમક્ષ જોઈથી વિનોબાનીથી હું શ્રદ્ધા એટની આપી છે

' ઇંગ્લંડના ગામડાંની દરિદ્રતા ને લાનના મરીમ લતાઓની શયતા મારી જોરેથી છે (અને ધરતી ખરી દરિદ્રતા પામી કરતાં કામગરને વધારે સારી રીતે નજરે પડે છે) પણ દિન્દુસ્થાનના ચૂરા, પ્રમાણિક, ગદેનત્ર કરકસરિયા લોભ અવાડિયા ઉપર અવાડિયુ દરમ કરે છે અને દિવસમાં બેવાર જનમાજરાનો લૂંચો રોટતો તથા એને ગળે ઉતારવા સાતુ મરચુ અને છાશનો વાગેજ જ ખાવા પામે છે, તે દેખવ માત્રી આખ આમળ તરે છે એમ ખીજે એકે નથી તરતો

‘હમણા (૧૯૦૨) જાહેર દુષ્કાળ નથી, પણ હું કોડીબંધ ગામડાંમાં ગયો ને ધણુધિ ઘરમાં પેઠો તો અનાજની કોઠી ઠાલી અથવા લગભગ ઠાલી જોઈ.’

‘આનો અર્થ શું ? અર્થ આ, કે કર ભરવા સારુ એ લોકોનો કુદ પાક વેચાઈ ગયો છે, ને બીજા એ માસમાં તો તેમની પાસે અનાજનો દાણોય નહિ રહે.’

રેવરંડ નાઉલ્ડ નામે મિશનરી પુરાવો આપે છે : ‘ધર્મપ્રચારના મારા પોતાના અનુભવમાં મેં ૩૦૦ માણસના સંઘની કમાણી તપાસી તો જાણવામાં આવ્યું કે સરેરાશ આવક માયાદીઠ દિવસની પા (રૂ) પેની કરતાં ઓછી છે. તે લોકો જીવતા નથી; જેમતેમ અસ્તિત્વ ટકાવે છે.’

લંડનના અધ્યાપક રલેટર હિન્દુસ્થાનની ગરીબાઈને ‘ભયાનક વાત’ કહે છે.

૧૯૨૭માં જ ડૉ. રૂઝવર્થ લખે છે, ‘બધેય જીવનકલહ ભયંકર છે,’ અને ગામડિયાનાં દુઃખ વર્ણવીને આગળ ઉપર કહે છે, ‘મને વિશેષ ત્રાસ છૂટ્યો ને અરેરાટી થઈ તે કદાચ આને લીધે, કે હું ઇંગ્લંડનો નાગરિક છું અને એટલે ધીરેધીરે આવતા ને વેદનામય મરણમાં પરિણમતી હિન્દીઓની દીન દશાને સારુ હું જવાબદાર છું, કારણ જે રાજવહીવટ નહેર બાંધીને ને જમીનમહેસૂલ ઘટાડીને દુષ્કાળ ઉપર આંકુશ મૂકવામાં નિષ્ફળ ગયેલ છે તે રાજ્યવહીવટને સારુ હું જવાબદાર છું.’

અર્થશાસ્ત્રી મિ. હિંડમન અભિપ્રાય આપે છે : ‘આપણી નજરે હિન્દુસ્થાન વધારે ને વધારે નળજું પડતું જાય છે, ને એના મહાજન-મંડળતું લોહી જ આપણા રાજ્યમાં ધીરેધીરે પણ સતત વધતા વેગથી વહી જાય છે.’

આ તરતચિત્ર(સ્નેપશેટ)થી વિહંગાવલોકન કરવું હવે રહેવા દઈએ, અને વધારે જાણ હિતરીએ, તો જણાય છે કે કુચળ કારીગરોના હુન્દર પડી બાબ્બા છે, અને એને બદલે કાઈ બીજો ઉદ્યોગ એને હાથ લાગ્યો નથી, પણ આ લોકોનેય ખેતીમાં પડવું પડ્યું છે, જેમતેમ કરીને તે અનિશ્ચિત જીવનયાત્રા ચલાવે છે વસ્તી સહજ વધી છે ચોમાસામાં તે કામ કરે છે ને પછી નવરા બેસી રહે ?

યુરોપ દરતા આપણે અહીં વસ્તી ગયા ચતકમાં પ્રમાણમાં બહુ ઓછી વધી છે ભારતમાં અને ઐઘટ્ટ સિટનમાં છેલ્લા ત્રણ દશકામાં વસ્તી કેટલા ટકા વધી તે નીચે સરખાવ્યું છે:

	૧૮૮૧-૧૯૦૧	૧૯૦૧-૧૯૧૧	૧૯૧૧-૧૯૨૧
ભારત	૨૫	૭૧	૧૨
ઐઘટ્ટ સિટન	૧૨૨	૧૧૬	૫૪

ઐઘટ્ટે વસ્તીની વૃદ્ધિથી કાઈ કંઠશ્યામ નથી જોવા મળે

પરદેશ સાથેના વેપારમાં પ્રથમ આપણે તૈયાર માલની નિકાસ કરતા, એને ઠેકાણે હવે તૈયાર માલની આયાત થાય છે અને કાચા માલની નિકાસ થાય છે. કાપડનો મુહુરદ્યોગ નાશ પામ્યો છે, ને એને બદલે બીજો ઉદ્યોગ છે નહિ વહાણ ને વહાણ-માધુર્યનોય અત્યુદ્યત વાગી ગયો છે

અનેક કુશળ પડ્યા છે, અને તે પણ આપણા સમગ્ર પ્રતિ-હાસમાં નથી પડ્યા એવા નાશકારક. ધન-મહેંચણી બહુ વિનમ થઈ ગઈ છે.

બધે રાજવહીવટ લગભગ યુરોપિયનોના હાથમાં છે, ને તે લોકો ઇંગ્લંડની વળન-ટિકિટ ગુજનમાં રાખીને સ્વાભાવિક રીતે વર્તે છે. તેમના અને પ્રજાના સ્વાર્થ એક નથી, અને તેમને પ્રજાને જવાબેય કેવો પડતો નથી. તેમના પગ ભારતજૂગિ ઉપર અચરમ પડ્યા છે,

પણ તેમનું મુખ ‘ધર’ (હાથ) પ્રત્યે વળેલું છે. દેશી પ્રથમ રાજ-
વહીવટ કરતા તેની દૃઢતા પગારવાળા કારકુનરૂપે અધોગતિ યર્ષ છે.

અંગ્રેજ આવ્યા તે વખતે દેશમાં ‘રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વિસ્તૃત
પદ્ધતિ’ હતી તે પણ, નિશાળ નિભાવવા નોખી કાઢેલી જમીન ઉપર
કર ચડતાં, બીજી દેશી સંસ્થાઓ બેગી મરણચરણ પામી.

આગગાડી ખૂબ ખીલી છે ને ભારે કાર્યસાધક છે, પણ નહેર
ઉપર પ્રમાણમાં કાર્ષ્ણ્યનું નથી.

પરદેશ સાથે ‘હુદ્દા વેપાર’ ચાલે છે, અને મીઠા તથા
જમીન ઉપરના અને એવા પાછા હડાડનારા કરથી રાજકોશ ભરાય છે.

ઓગણીશમા શતકના આરંભમાં જહોજલાલી હતી ને વીશમા
શતકમાં ત્રાહિત્રાહિનો પોકાર થાય છે; એમ રાષ્ટ્રજીવનને લેખે એટલા
દૃઢ સમયમાં આટલો ફેરફાર કેમ થઈ ગયો તે હવે આપણે જોઈએ.

લોકકક્ષ્યાણની આધારભૂત વસ્તુઓનું સ્થૂળ વર્ગીકરણ આમ થાય:

૧. માણસના અંદરના ગુણ,

૨. પરિસ્થિતિ,

ક. સ્વાભાવિક, અને ખ. કૃત્રિમ,

હિન્દી ખેડૂતના અંદરના ગુણ જોઈએ તો તે શુદ્ધિશાળી, ઉદ્યમી
અને અત્યંત વસમી અને નિરાશ કરનારી દશામાં પણ સહનશીલ છે
એની કોઈએ ના નથી પાડી, એટલે આ પરત્વે તો એક મિ. મેકડો-
નલ્ડનો પુરાવો જ ટાંકીએ તે કહે છે, ‘લેકા દુનિયામાં સૌથી વધારે
ઉદ્યોગી છે, અને તેમની ધણી જમીન કળદ્રુપ છે તથા સરસ પાક
આપે છે.’

સ્વાભાવિક પરિસ્થિતિ વિચારીએ તો હિન્દુસ્થાન જેવા સમૃદ્ધ દેશ
બહુ થોડા હશે. મેંગનીઝ, ત્રાંશુ, લોહ, કાચલા, સોનું, પેટ્રોલિયમ, મીઠું,
સીસું, સરોખાર, ઇત્યાદિ ભૂગર્ભમાં પ્રતાયેલ ખનનો પડ્યો છે. જમીનમાં
ચા, છુંદાણા, ગળી પાકે છે, શણનો તો આપણે જગતઘનરો જ છે,

અને રૂમાં આપણી ત્રીજી ખુરશી છે. જગતખજારમાં બીજી મહત્વની પેદાશમાં ધર્મ ને તેથી બી છે. ગગનચુંત્રી પવંતમાળા કેટલીયે છે, ત્યાં વીજળી જીપજી શકે. પ્રકૃતિમાતાની આટલી કૃપા છતાં હિન્દુસ્થાન અતિ દરિદ્ર હોય તો તેમાં પ્રકૃતિનો તો વાંક નથી જ. એટલે માણસ અને પ્રકૃતિ એમ નિર્દોષ હરે છે, અને કૃત્રિમ પરિસ્થિતિનો જ વિચાર કરવો રહે છે.

જીવનનું ધોરણ નીચું હોય એટલે જીપજ થોડી હોય એ વાદને વિષયે ડૉ. ડેવનપોર્ટ કહે છે: 'વધારે માલ પોતાને જોઈતા ન હોય એટલે નહિ, પણ વધારે માલ સારી શરતે મળે નહિ એટલે માણસ ભોગવતા એટલે છે.' હિન્દુસ્થાનમાં એવી કઈ વસ્તુઓ છે, જેને ક્ષીધે વધારે માલ સારી શરતે કુર્બાન થાય છે? આપણો વિષય મર્યાદિત છે, એટલે કૃત્રિમ પરિસ્થિતિમાંથી એક મુખ્ય વસ્તુ, અર્થાત્ રાજ્યના આવકવરાની જ આપણે ચર્ચા કરશું. હિન્દુસ્થાનમાં આગગાડી ને પરદેશી દુડિયામણુ પણ સરકારહસ્તક છે, એટલે તે પણ આપણી દષ્ટિ-મર્યાદામાં આવશે.

સાર્વજનિક અને ખાનગી આવકખર્ચની વિચારપદ્ધતિમાં મુખ્ય ફેર આને ક્ષીધે આવે છે, કે વ્યક્તિની આવક નિશ્ચિત હોય છે એટલે અને આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચને નિયમમાં રાખવું પડે છે, પણ રાજ્ય તો નોખી નોખી વસ્તુઓમાં કેટલું ખર્ચ કરવું તે પ્રથા નક્કી કરે છે, ને પછી એટલા પૈસા કેમ જોલા કરવા તે વિચારે છે. એટલે આપણે પ્રથમ ખર્ચ તપાસશું ને પછી આવકનાં સાધન નિહાળશું.

પોતાનાં ખર્ચજોગાં નાણાં મમે તેમ કરીને રાજ્ય મેળવી શકે એ તાત્વિક દષ્ટિએ રાજ્યને સમવડ છે ખરી, પણ આપણે બૂલવું ન જોઈએ કે આ ધનપ્રાપ્તિની શક્તિ નિરપેક્ષ નથી, પણ પ્રજાશક્તિ ઉપર અવલંબી રહેલ છે, એટલે પ્રજા અમુક કારભારથી વધારે સહન કરી શકતી નથી. પ્રજાના કાલણ ધન ઉપરથી મોજશોખ ઉપર રાજ

હાથ નાખે એટલે વિરોધ ઉપરિચિત થાય છે, અને મોજશોખ ઉપરથી આરામ ઉપર ને આરામ ઉપરથી જરૂરિયાતો ઉપર જેમ રાજ્યનો હાથ પડતો જાય તેમ આ વિરોધ વધતો જાય છે. વસ્તુતાએ, કામ કરનારને કાર્યસાધક દશમા ટકાવવાને માંડ પૂરી પડતી હોય એટલી આવક ઉપર કર પડે, એટલે પ્રજાશક્તિનો અન્ત આવી જાય છે, અને પછી કર વધે તો તેનાથી રાષ્ટ્રની મૂડીને જ ધકકો લાગે. એક એક વ્યક્તિની કર ભરવાની શક્તિનું માપિયું માણસને ભાગ્યે જ જડે, એટલે કોઈ પણ પ્રકારની કરપદ્ધતિમાં થોડાક લોકોને હાડમારી ભોગવવી પડે એનો કોઈ ઉપાય નથી. પણ કાર્યસાધકતા ઘટે નહિ, અને ખનતા લગી નિર્વાહજોગી આવક ઉપર કોઈ બોલો ન પડે એટલા સારુ ધણી સંભાળ રાખી શકાય.

આ સરતોને વશ વર્તીને, ફેટલી આવક થાય એમ છે તે ઠરાવીને, રાજ્યની આવક એવી રીતે ખર્ચવી જોઈએ કે તેથી સાર્વજનિક કોશના એક એક રૂપિયાનો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય. એક વર્ગને લાભ-દાયક થાય એવા ખર્ચ કરતાં જનસમૂહની ઊપજશક્તિ વધે એવા ખર્ચને વધારે પસંદગી મળવી જોઈએ. રાજવહીવટનું ખર્ચ હમેશાં ઓછું રાખવું જોઈએ.

રાજ્યની આવક રાષ્ટ્રની આવકનું જ બટકું છે, એટલે લોક-હિતકારી ખર્ચ કરીને તે રાષ્ટ્રને પાછી વાળવી જોઈએ; આ પ્રમાણે જેટલી રકમ પાછી ન વળે એટલે અંશે રાષ્ટ્ર દરિદ્ર થાય છે, કેમકે પોતાની ઊપજનો પૂરો લાભ એને મળતો નથી.

પ્રકરણ ૪ થું

સાર્વજનિક ખર્ચ

રિ - હુસ્થાન સરકાર તથા પ્રાન્તોના ૧૯૨૫-૨૬ના શુદ્ધ ખર્ચના નીચલા આકાશ આવકનો કેવો ઉપયોગ થાય છે તે વિષયે બોધક છે:

	રૂ.	ટકા
દેણીનાં બ્યાજ	૨૧,૬૨,૦૯,૦૦૯	૧૫.૨
લશ્કરી	૫૫,૯૯,૮૫,૧૫૪	૩૯.૫
મુલકી વહીવટ	૫૫,૪૪,૩૩,૫૮૭	૩૯.૨
પરચૂરણ	૮,૭૦,૬૦,૫૩૫	૬.૧

એકંદર રૂ. ૧,૪૧,૭૬,૮૮,૭૮૫ ૧૦૦.૦
 'મુલકી વહીવટ' ની વીગત નીચે પ્રમાણે છે :

	લાખ રૂ.	ટકા
સામાન્ય રાજ્યવહીવટ	૧૨,૪૯	૮.૯
હિસાબ તપાસણી	૮૪	.૫૮
ન્યાય	૪,૬૯	૩.૩૧
કેદખાનાં	૧,૯૪	૧.૩૮
પોલીસ	૧૧,૬૯	૮.૨
બંદર	૩૧	.૨૧
ખ્રિસ્તી દેવળ	૩૨	.૨૨
રાજદારી	૩,૩૭	૨.૪
વિગ્નાન	૮૬	.૬

કેળવણી	૧૦,૬૬	૭.૬
વૈદ્યક	૩,૨૦	૨.૨૮
સાર્વજનિક આરોગ્ય	૧,૮૧	૧.૨૫
ખેતી	૧,૭૬	૧.૨૪
ઉદ્યોગ	૧,૩૦	.૬૨
વિમાન તથા પરચૂરણ	૧૭	.૧૧
	<hr/>	<hr/>
	૫૫,૪૪	૩૯.૨૦

એ જ વર્ષમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના ખર્ચની નીચલી વીગત સાથે
આને આપણે સરખાવીએ:

	કરોડ	ટકા
દેશીનાં બ્યાજ	૨,૪૩૨	૨૨.૩
બચાવ	૨,૦૮૫	૧૮.૭
મધ્યસ્થ સરકાર	૮૧૭	૭.૮
કેળવણી	૨,૧૬૭	૧૯.૫
રાજમાર્ગ	૧,૫૬૮	૧૪.૧
સમાજહિત	૧,૦૨૦	૯.૧
સાર્વજનિક ઉપયોગનાં ખાતાં	૫૮૩	૫.૨
આર્થિક ખિલવણી	૨૦૭	૧.૯
પરચૂરણ	૧૫૫	૧.૪
	<hr/>	<hr/>
	૧૧,૧૩૪	૧૦૦

આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ઉપલા આંકડા પોતાનાં
આવકખર્ચ ઉપર સત્તા ભોગવતા પ્રજાતંત્રના છે, હિંદુસ્થાનમાં એવો
પ્રજાનો અંકુશ નથી. વળી જેવ દેશની સરખામણી ઠેઠ લગી કરી
શકાય તેમ નથી. તોપણ જેવ દેશની સરકારની નીતિ વચ્ચે મોટો
ફેર આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આપણે જુલું ન જોઈએ કે અમે-

શરૂઆતમાં બ્રિટિશ રાજ્યપદ્ધતિ પરદેશી ને નવીનવી હતી, ત્યાં સુધી મોટા પગારવાળી જગ્યાએ અંગ્રેજ છોકરાઓને બેસાડવાનું કાંઈક બહાનું પસંદ હશે, પણ હવે તો હજારો હિંદી યાત્રાત્મક પદ્ધતિ અનુસાર ક્ષેત્રવાર્ધ ગયા છે એટલે આ રીતનો લેશમાત્ર બચાવ થઈ શકે એમ નથી. નોકરશાહીમાં આજકાલ કદખના તથા સર્ગશક્તિનો અભાવ જોવામાં આવે છે. મીલેગીલે એ ચાલી જાય છે, અને દેશની ઊપજ વધારવાને સારુ કાંઈ કરતી નથી. ૧૯૧૩માં, ૧,૦૦૦ રૂપિયા ને એની ઉપરના પગારવાળી જગ્યાઓમાંથી ૯૬ ટકા ઉપર યુરોપિયન તથા અંગ્રેજોઈડિયન હતા, ને માત્ર ૪ ટકા દેશીના હાથમાં હતી. બધા નોકરને લેતાં, યુરોપિયનવાળી જગ્યાનો સરેરાશ પગાર રૂ. ૯૩૩ ને દેશીવાળી જગ્યાનો રૂ. ૩૭૧ હતો. આ નોકરને પગાર આપનાર પ્રજાની માથાદીઠ વાર્ષિક આણક ૧૯૧૧માં મિ. સિરાઝની ગણતરી પ્રમાણે રૂ. ૫૦ હતી. એની સાથે આ પગારને સરખાવીએ, તો જણાય છે કે એક યુરોપિયન અમલદાર ૨૨૪ પ્રજાજનની અને દેશી અમલદાર ૮૪ પ્રજાજનની બરાબર છે. લોકોના ગળનો વિચાર કરીએ તો દેશી તથા યુરોપિયન અમલદારોને વધારેપડતો પગાર અપાય છે એ સ્પષ્ટ છે. ન્યૂયોર્ક ધનાઢયમાં ધનાઢય દેશનો ધનાઢયમાં ધનાઢય ભાગ છે, ત્યાં ગવર્નરને વર્ષે ૧૦,૦૦૦ ડોલર, એટલે નાગરિકની સરેરાશ આવકથી ચૌદગણો પગાર મળે છે, અને મુંબઈના ગવર્નરને ૧,૨૦,૦૦૦ રૂપિયા, એટલે પ્રજાની સરેરાશ આવકથી ૨,૪૦૦ગણો પગાર મળે છે. મિ. મેકડોનલ્ડ સૂચવે છે: ‘નોકરોને પગાર દેશી ધોરણે આપવા જોઈએ, પરદેશી ધોરણે નહિ,’ અને એ કબૂલ કરે છે; ‘આજ સુધી આપણે હિન્દુસ્થાનને બહુ નુકસાન કર્યું છે, અને સ્વરાજ યાત્રા તે વખતે આ સુધારો કરવા જોવા છે.’

આવકનો મોટો ભાગ રાજવહીવટમાં તણાઈ જાય છે અને ખીજા કામ સારુ લગભગ કાંઈ રહેતું નથી એ તો છેજ. પણ નોકર બધા દેશી હોત તો ધણાબરા ધનનો માત્ર હાથબદલો જ યાત્રા, અને

દેશસમસ્તને કાંઈ અવગુણ ન થાત. દેશની ઊપજનો મોટો ભાગ 'પરદેશી અધિકારીના હાથમાં જાય છે, અને તેમાંથી મોટી રકમ ખચત તથા 'પેનશન' ના રૂપમાં વિલાયત ખેંચાઈ જાય છે, એ વાત હિન્દુ-સ્થાનના હિતેચ્છુઓને ચિન્તાજનક છે. 'પેનશન' વિષયે મિ. મેકડોનલ્ડ કહે છે: 'પરદેશી રાજ્યની બંદર આ ખર્ચ બમાણું ગંભીર છે; કેમકે તે હિન્દુસ્થાનની ઊપજમાંથી જ નહિ પણ હિન્દુસ્થાનમાંથી જ ઊપડી જાય છે.' આગળ જતાં તે કહે છે, 'આને લીધે પોષકપ્રવાહમાંથી આવશ્યક પાણીનો ધણો મોટો જથ્થો હરાઈ જાય છે અને પરિણામે નિર્ધનતા આવે છે.' અને છેવટે તે લખે છે: 'હારે ખંડણી પરદેશ જાય તો જનસમૂહ આગ્રાહ ન થઈ શકે.'

આ પ્રમાણે ખર્ચના ૯૩.૯ ટકા તો માત્ર ઊપજને ધટાડે છે અને તેમાંથી મોટો ભાગ દેશબહાર જાય છે તથા એનું વળતર લગભગ કાંઈ મળતું નથી. લોકોની ઊપજશક્તિ તેથી વધે નહિ અને પોતાના પ્રયત્નનું પૂરું ફળ તેમને મળે નહિ, એટલે દશકા ઉપર દશકા આવી નીતિ ચાલુ રહે તો કુબેરનો લકારેય કામોઠમ થઈ જાય.

મૂડીખર્ચ

આ ખાતાનો ખર્ચ એવો હોયો જોઈએ, કે દેશના આર્થિક વિકાસની જરૂરિયાનો સાથે તે યોગ્ય પ્રકારે સંબંધ હોય. કોઈ વસ્તુ પોતે ગમે એવી સારી હોય, પણ જો તે દેશહિતને આવશ્યક ન હોય તો એમાં ખર્ચ કરવું એ પૈસા પાણીમાં નાખ્યા સરખું જ થાય. હિન્દુસ્થાન જેવા દેશમાં નહેર અને સોંધા માત્ર વાહનમાં ખર્ચ કરવાની બહુ જરૂર છે. નહેરમાં સરકારે ૯૬ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ્યા છે, ત્યાં ૧૯૨૫-૨૬ના અંત સુધીમાં આગગાડીમાં ૬,૨૬ કરોડ રૂપિયા નાખ્યા છે. ભારતમાં ૩૮,૫૭૯ માઈલ રેલના પાટા છે, એટલા એશિ-

યાના દોષ દેશમાં નથી. ખીજી અતિ આવશ્યક વસ્તુઓનો ભાવ નહિ પૂછતાં, સરકાર ખાઈપીને આગગાડી પાછળ લાગી, અને મળ્યા એટલા બધા પૈસા એમાં ખુટાડ્યા. આનું કારણ નીચલા અવતરણમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે: 'પણ ઉછીના લીધેલ નાણાંમાંથી આગગાડી ને ખીર્ન કામ કરવામાં આવ્યાં, જેની ચોજના હિસાબી ખાતામાં નહિ પણ સેનાપતિના દફતરમાં થઈ, અને લશ્કરી ખર્ચે આગગાડીવિકાસનો વેશ ધારણ કર્યો' (મિ. મેફ્ડોનર).

લશ્કરી દષ્ટિ ઉપરાંત, આ નીતિને પરિણામે ઈંગ્લેન્ડનાં પોલાદનાં કારખાનનિ સતત કામ મળી ગયું. વળી વિલાયત ચડાવવાનો કાચો માલ બંદરે પહોંચાડવામાં, તેમજ પરદેશી બનાવટનો માલ દેશની અંદર ઘુસાડવામાં પણ આગગાડી કામ આવી. માલનું ભાડું ઠરાવવામાં પણ મેદલાવ રાખ્યો. પરદેશી દીવાસળી મુંબઈથી દિલ્હી લઈ જાઓ તોય એ જ ભાડું, અને દેશી દીવાસળી અમદાવાદથી દિલ્હી (૩૧૦ માઈલ યોજા) લઈ જાઓ તોય એ જ ભાડું! આથી કરીને 'પરદેશી ઉદ્યોગને મુંબઈથી અમદાવાદના લાડા જેટલી મદદ જ જાણે મળી' (રા. નાનક બટુકરામ મહેતા). અમદાવાદના દીવાસળીવાળાઓએ ૧૪ વર્ષ નિરંતર હડિયાપટ્ટી કરી તે પછી અમદાવાદથી રા. ૨-૨-૧૧ અને મુંબઈથી રા. ૩-૭-૨ લેવા મંડ્યા. મુંબઈથી કાનપુર (૮૪૦ માઈલ) પરદેશી ખાંડ લઈ જવાનું ભાડું મળ્યું રા. ૦-૧૩-૬ અને કાનપુરથી આકોલા (૬૪૯ માઈલ) દેશી ખાંડ લઈ જવાનું ભાડું રા. ૧-૨-૪! આમાં દેખાય છે તે કરતાંય વિશેષ અન્યાય છે, કેમકે પરદેશી ખાંડ મોંઘી હોય છે ને દેશી ખાંડ સોંઘી હોય છે, અને એટલે 'માલ સહન કરી શકે' એટલું ભાડું લેવું એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પરદેશી ખાંડનું ભાડું વધારે રાખવું ઘટે. વળી મુંબઈથી બારસી પરદેશી ખાંડ લઈ જવી હોય તો મણે ૬ આના લે છે, અને ગરીબના અપનો ગોળ બારસીથી મુંબઈ લઈ જવાના મણે ૯ આના, એટલે

૫૦ ટકા ઉપર વધારે, લે છે રા. મહેતા લખે છે ‘દેશી ખાંડ કરતા જ નહિ, પણ ઘણી ઓછી કિંમતના અને મોટે ભાગે નિર્ધનને કામ આવતા ગોળ કરતાય પરદેશી ખાંડનું ભાડું ઓછું લીધું’

હિન્દુસ્થાનમાં યુરોપિયન લોકો ઉદ્યોગ ચલાવે છે એના પ્રત્યે કેવો પક્ષપાત થાય છે એનો દાખવો આ, કે દિલ્હીમાં કાપડનો ઉદ્યોગ દેશીના હાથમાં છે ને કાનપુરમાં યુરોપિયનના હાથમાં જ એટલે દિલ્હી કાનપુર વચ્ચે ભેદભાવ રાખે છે. ૨૩૬ માઈલને અંતરેથી કાનપુર ૬ આણ્ણુ હોય તો એના મણે ૫ આના બેસે, પણ માત્ર ૧૨૮ માઈલને અંતરેથી જ દિલ્હી ૬ આણ્ણુ હોય તો ૬ આના ૭ પાઈ બેસે । રા. મહેતા લખે છે, કે ‘આ ભેદભાવને પરિણામે દિલ્હીની કેટનીક કાપડની મિલ બેસી ગઈ’

કાર્યા આમડા ઘઉં ઇત્યાદિની પણ એ જ સ્થિતિ છે, બદરે નઈ જાઓ તો સોધું, ને દેશી ઉદ્યોગને સ્થાનકે લઈ જાઓ તો મોઢું ભાડું. રા. ઘોસ આ ભેદભાવને ‘ભારત સરકારે પરદેશી ઉદ્યોગને આપેની મદદ’રૂપે વર્ણવે છે.

વેગરંત વાહનથી લાભ થાય એની કોઈ ના ન પાડે, પણ દેશની વર્તમાન આર્થિક સ્થિતિની જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં આ બોલ્લે વધારે પડતો જ એ કબૂલ કર્યા વિના નહિ ચાલે સામાન્ય રીતે પ્રથમ આર્થિક ખપ જગે ને પછી આગગાડી ખીસે, પણ ભારતમાં તો આગગાડી ખપથી કર્યાં આગળ ચાલે છે, એટલે તે પોતાનું ખર્ચ ઉપાડતી નથી, અને આ અસ્વાભાવિક અને ભારરૂપ વિકાસને ટકાવી રાખવા સારું સરકારી આવકનો મોટો ભાગ રોકવો પડે છે વળી કોઈ પણ સાધનનો ઉપયોગ કેવો થાય છે તે ઉપરથી તેના લાભાલાભ નક્કી થાય. ઉપર આપેના દાખવા ઉપરથી જણાય છે, કે આગગાડીથી આપણને કેવળ લાભ નથી થયો આપણી મૂડી ઓછી ને તે પણ આગગાડીમાં મોટે ભાગે ખર્ચાઈ જાય છે, ને વધારે ઉપયોગી નહેર,

આરોગ્ય ઇત્યાદિ સારુ કંઈ નથી રહેતું. આમાં પોતાનો ‘મણતરીફર’ થયો છે એમ પણ સરકાર જાણ કરી શકે એમ નથી, કેમકે આગ-ગાડીનીતિ એક ક્ષણના ઉતાવળા નિર્ણય ઉપર રચાયેલી નથી, પણ લોકોના સતત આક્ષેપ છતાં દયકા ઉપર દયકા એ જ નીતિ ચાલુ રહેલી છે.

ભાડામાં બેઠેલાવ એ જગતના આગગાડીના ઇતિહાસમાં નવી વસ્તુ નથી. મુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સમાં ખાનગી સાહસ ને ફનફોનથી એ ઊભો થયો હતો, પણ ભારતમાં દુઃખની વાત એ છે, કે આગગાડીને મદદ કરનાર ને એના ઉપર અંકુશ મોગરનાર સરકાર ભારતના ‘રખવાળ’ પણાનો ઘવો કરે છે, અને તેથી કરીને તેનું આ કામ હિન્દી કર લાગનાર પ્રત્યેના એના કર્તવ્ય વિષે સાપચાલ પ્રમાદરૂપ છે.

રા. દિનસાહ એક્સલજ વાચ્છા લખે છે: ‘આગગાડીનાં દેશનું વર્ષેવર્ષે વધતું વ્યાજ સીધી કે આડકતરી રીતે દેશીઓએ જ ભરતું પડે છે. કોઈના હિતની ચિંતા કરવી થટે, તો તે દેશીનાં હિતની, નહિ કે અહીં કમાઈ કરીને ચાલતા ચનાર યોગ્યા નેટલા પરદેશી વેપારીઓની. ખેપાંચ પરદેશી વેપારીનું કિત વિચારે, અને કોટપવિધિ દેશીનાં હિત સામુય ન જુએ એવી આગગાડીનીતિ અક્ષમ્ય છે. દૂકામાં જેમ ખીજ બાબતમાં તેમ આગગાડી વિષે, પરદેશી વેપારી જથ્થસભાવ મંગાવે છે, ને એનો આંકડો દેશી કર લાગનાર પાસેથી લેવાય છે.’

ડિગ્મી લખે છે, ‘દેશના એક ભાગમાંથી ખીન્ન ભાગમાં પેદારા લઈ જવાની સરળતા આગગાડીથી થઈ છે, પણ તેથી ઉત્પત્તિ કંઈ વધી નથી; આગગાડી પેદાર દેશની બહાર લઈ જાય છે. પણ . . . એમાં યતા નફાથી દેશીને યોડો જ લાભ થયેલ છે, અને મોટે ભાગે તો એ નફો દેશને છાપ સમાપ્ત છે. આગગાડીને તથા ખીન્ને કારણે ઇશ્વરમાં દિવસેદિવસે વધારે પૈસા ભરવા પડે છે એટલે વધારે ને વધારે પેદાર તથા હુન્નરની ચીજો પરદેશ ચડાવવી પડે છે;

અને એ જ આગગાડી એ પેદાશને જોડવાની સરળતા કરી આપે છે ને દેશને બરબાદ કરે છે.’

બન્દરે માલ પહોંચાડનારી ધોરી આગગાડી ખૂબ ખીલવી છે, પણ ગામડાંને કામની ફળવી આગગાડી કે નહેર પ્રત્યે બેદરકારી રહી છે. અંગ્રેજ વેપારીમંડળના આગ્રહ આગળ સરકાર નમી પડે છે, અને દેશીની તત્કાલી કાઈ સાંભળતું નથી.

દુષ્કાળ હમણાં હમણાં વારંવાર પડે છે એમાં આગગાડી અમુક અંશે કારણભૂત છે. દેશનો ધાન્યસંગ્રહ પરદેશ તથાઈ જાય છે. એ ખરું છે, કે દુષ્કાળપીડિત પ્રદેશને છતવાળા પ્રદેશમાંથી અનાજ પહોંચાડવામાં આગગાડી કામ બાવી છે; પણ એ તો રાગનો ઉપાય થયો. રાગ અટકાવવો હોય તો કર બરવા સાડુ થઈને ખેડૂતને જે ધાન્યસંગ્રહ વેચી નાખવો પડે છે તે સાચવી રાખવો જોઈએ. આગગાડીનાં સોંધાં ભાડાંથી પરદેશી આડતિયાને મદદ થાય છે, અને ઘણી વાર તો પાક વાટે તે પહેલાંજ જિભા મોલને એ આડતિયો વેચાતા રાખી દે છે. આમ દાણો પરદેશ ચડે ને પછી અછતને લીધે ભાવ ચડી જાય.

એટલે મુખ્યત્વે લશ્કરી કારણે આગગાડી બાંધવામાં પુષ્કળ નાણાં ખર્ચાયેલ છે, અને વેપાર ઉપર દૃષ્ટિ રહી હશે તોપણ પરદેશી વેપારીની દૃષ્ટિએ વિચાર થયેલ છે. દેશી કર બરનારનો કોઈએ વિચાર કર્યો નથી, ને આગગાડીથી એની હત્તપત્તિ ગણાવવા એટલી વધી નથી. જે નાણાં મળ્યાં તે આગગાડીમાં જ છુડાડ્યાં, કેમકે આર્થિક જરૂરિયાતને અજાણે એ પોતાના પગ ઉપર ઊભી ન રહી શકવાને લીધે એને ખૂબ મદદ કરવી પડી.

ગરીબની રિયતિમાં જેનાથી સુધારો ન થાય એવી આગગાડીમાં નાણાં રોક્યા ઉપરાંત, થોડુંકણું જે વધુએનો પણ મહાજનમંડળની

પ્રકરણ ૫ મું

સાર્વજનિક આવક

હિન્દુસ્થાન જેવા ગરીબ જેનીપ્રધાન દેશમાં રાજ્યની આવક મોટે ભાગે મહાજનમંડળ પાસેથી અને તે પણ ઘણીખરી આડકતરા કરથી લીધી કરવાની હોય છે. એટલે નિર્ધન લોકોને આવશ્યક પદાર્થો ઉપર વધારેપડનો કરભાર ન પડે, કર બનતા લગી સીધા અને યથા-શક્તિ લેવાય, એની સંભાળ રાખવાની જવાબદારી રાજ્યને શિરે છે. દાણુ પણ એવી રીતે લેવું જોઈએ કે મહાજનમંડળને જરૂરી વસ્તુઓ ઉપર ઓછું અને સ્થિતિવાળાને કામની ચીજો ઉપર વધારે લેવાય. રાજ્યના ખર્ચનો ભોજો આખી પ્રજામાં વહેંચાઈ જાય એ તો ઇચ્છ છે જ, પરંતુ ગરીબને માથે બહુ ભાર નાખવામાં દાણુપણુ નથી. જિન્દગીની જરૂરિયાત ઉપર કર નાખતા પહેલાં બીજાં સાધનમાત્ર વિચારી લેવાં જોઈએ.

વળી કર ઉધરાવવામાં કેટલું ખર્ચ થાય છે તે પણ લક્ષમાં રાખવું ધટે; બહુ ખર્ચ થાય તો કાં વહીવટમાં ને કાં સિદ્ધાન્તમાં કાંઈક દોષ હોવો જોઈએ.

ગરીબ ઉપર પ્રભાવ પાડનારા વેપારઉદ્યોગને લગતી રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓમા નફા કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ, પણ દેશની આર્થિક આવશ્યકતાઓ ધ્યાનમાં રાખીને મહેનતાણું અને ધટનો સિદ્ધાન્ત ચોજવો જોઈએ. ગરીબ લોકોએ નિયમવેલા પદાર્થોના લાગતખર્ચ ઉપર નહેર અને વાહનના દરની અસર થાય છે, એટલે એને આ સિદ્ધાન્ત વિશેષે કરીને લાગે છે.

વળી દેશ ન્યાં અચાનને નિરક્ષર હોય ત્યાં, આવક કેટલી થાય છે તે જોયા વિના અનિષ્ટ ઉપભોગને કર દ્વારા શેકવાની રાજ્યની ફરજ છે.

લોકોના ગળ ઉપરાંત, કર ભરનારને કંઈ વખતે ને કંઈ રીતે કર ભરવામાં સમવડ છે, અને જાવિ પેદાશ ઉપર કરની કેવી અસર થાય એમ છે તે પણ આવક જીભી કરવામાં વિચારવું જોઈએ.

પદ્ધતિ એવી રીતે ગોઠવવી જોઈએ કે રાજ્ય ચલાવવાને જોઈતાં નાણાંની નિયમિત પ્રવાહ ચાલ્યો જાવે, છતાં કોઈ પણ ઉત્પાદકને હાડમારી ન થાય.

મધ્યસ્ત નથા પ્રાન્તિક સરકારની ૧૯૨૫-૨૬ની આવકના આંકડા, એમાંથી એ આવકને ઉધરાવવાનું ખર્ચ જાદ કરીને નીચે આપ્યા છે :

	ઉધરાવવાના ખર્ચના ટકા	શુદ્ધ આવક
જકાત	૧.૭	૩૧. ૪૬,૯૬,૧૮,૦૧૭
આવક ઉપર કર	૩.૬	૧૫,૫૩,૩૨,૧૩૪
મીઠું	૧૯.૭	૫,૦૭,૯૦,૬૧૯
અડીધું	૫૦.૮	૨,૦૩,૫૨,૪૩૭
જમીનમહેસલ	૧૧.૬	૩૧,૪૩,૭૯,૩૨૪
દાર, વાસન આદિ		૧૭,૨૯,૧૩,૬૪૧
સ્ટેમ્પ		૧૩,૨૮,૫૨,૨૦૫
જંગલ		૨,૬૦,૩૧,૦૨૯
રજિસ્ટ્રેશન		૭૮,૧૪,૬૭૯
ખંડણી		૮૪,૨૯,૪૮૨
લીપવાળા કર		૩૪,૭૮,૨૧૦

	આવક	ખર્ચ	
રેલ્વે	૩૧, ૩૪,૪૩,૪૦,૭૫૯	૨૮,૯૨,૧૭,૭૮૭	૫,૫૧,૨૨,૬૭૨
નહેર	૩ ૭૪,૯૪,૫૪૯	૧,૩૫,૯૦,૫૨૫	૨,૩૯,૦૪,૦૨૪
તારટપાલ	૮૬,૩૫,૨૨૦	૫૦,૬૯,૧૩૪	૩૫,૬૬,૦૮૫
વ્યાજ			૬,૫૬,૦૨,૯૩૯
ચલણ ને			
દંડશાળી	૪,૬૩,૮૯,૧૦૧	૭૦,૧૧,૪૧૩	૩,૯૩,૭૮,૬૮૮
અસાધારણ	૨,૧૮,૬૮,૨૦૨	૨૬,૩૪,૭૧૯	૧,૯૨,૩૪,૪૮૩

એકદર આવક રૂ. ૧,૫૬,૮૮,૦૦,૬૬૮

જકાત

આનું વર્ગીકરણ એવું છે કે એનો ભાર ક્યા પડે છે તે ગોતી કાઢવું કઠણ છે. પણ મંબાળાને તપાસતાં નીચે દર્શાવેલી સ્થિતિ જણાય છે.

	લાખ રૂ.
નિકાસજકાત	૫,૮૯
પેટ્રોલનું પ્રાણ	૭૭
આપાતજકાત	મોટર, સાધકન ઇ. ઉપર ૩,૩૨
	દારૂ, વ્યસન ઉપર ૨,૫૪
	સંચા, રેલના કબા ઇ. ઉપર ૧,૨૪
	તૈયાર માલ, કાપડ, લોહાના સામાન ૮,૨૯
	ઉપર

૨૨,૦૫

આટલો બોલો સ્થિતિવાળા લોકો ઉપર પડે છે એમ કહેવાય ૪૬,૯૬ લાખની શુદ્ધ આવકમાથી ૨૨,૦૫ લાખ તથા ખર્ચ અને પાછાબરણ (રીફંડ) ના ૪ ટકા (એટલે ૨૨,૦૫+૮૮) બાદ કરીએ, તો બાકીના (૪૬,૯૬-૨૨,૬૩=) ૨૪,૩૩ લાખનો બોલો મરીબ ઉપર

ઉપર પડે છે. સમાજના નોખાનોખા યુગ ઉપર ફેટલા કર પડે છે એ નહીં હરી શકીએ એટલી વીગત અરકારી આંકડામાંથી મળતી નથી, અને ઝાઝાં વર્ષની સરખામણી કરવા જતાં જૂવને સ્થાન રહી જાય છે. તોપણ શિષ્યાની કિમ્મતમાં થતા ફેરફાર ધ્યાનમાં લીધા વિના એકેએક ખાતાની બેજ વધારતા જ જાય છે એ સદજ જોઈ શકાય છે.

ભારત જેવીપ્રધાન દેશ છે એ જ્ઞેતાં જગતની આવક ઓઁગી છે. કુલ આવકનો મોટો ભાગ જગતમાંથી મેળવવો પડે. 'ધુદા વેપાર'ની નીતિ આપણા માથામાં મારી છે એને લીધે આવકનું આ સાધન મદેસાઈથી છટકી જાય છે. બિન્નબિન્ન દેશો તથા મંરયાનોમાં ઇંગ્લંડની નિકાસ ઉપર ફેટવી જગત લેવાય છે એના આંકડા નીચે આપ્યા છે :

ગણિયા	૧૩૧	ફ્રેન્ચિસ	૧૮
અમેરિકા	૭૬	બેલ્જિયમ	૧૩
કનાડા ૨૨૭૬૪	૭૭	નોર્વે	૧૨
પોર્ટુગલ	૭૧	ન્યૂ ગ્રીયંડ	૮
ગ્રાનિટ્રેપાઈઝરી	૭૫	જપાન	૮
કાન્ન	૨૧	ગુરુદયાન	૮
અમેરિકાન પ્રાન્સ	૨૮	સ્વિટ્ઝરલંડ	૧૭
ઇટલી	૨૭	ઓસ્ટ્રેલિયા	૬
જર્મની	૨૫	દ. અફ્રિકા	૬
ગ્રીસ	૨૩	ચીન	૫
મીમ	૧૯	દોઈ	૩
રેમાઈ	૧૮	દિન્કુયાન	૩
સ્પાઈ	૧૭		

આ સાધનનો થોડો જ લાભ લેવાયેલ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, કેમકે આપણી આયાત મોટેભાગે ઇચ્છાક્રમથી જ હોય છે, ન્યારે બીજા દેશો અને સામાન્યનાં મંસ્થાનો પણ વધારે જકાત રાખીને કમાણી કરે છે. વળી નિકાસની જકાતમા પણ ઇચ્છાક્રમ રહેલા ભેડતાઓની સગવડનો પ્રથમ વિચાર થાય છે. ઘઉં મોટેભાગે ઇચ્છાક્રમ જાય છે, એના ઉપર કર નખાય તો આપણને તે સોંધા પડે અધ્યાપક માર્શલ કહે છે: 'કાયા માલની નિકાસ ને તૈયાર માલની આયાત કરનારા દેશમાં સંરક્ષક કર નખાય તો તેથી તે દેશના ભોક્તાઓને ઓછી કિંમત કર જેટલી વધારે નથી આપવી પડતી.' જેતી ઓછી થાય, એટલે જમીનમહેસલ ઉપર સહજ અસર થાય, પણ કરોડો ગરીબ માણસને દિવસમા એક ટકેય પેટપૂરણ આવતું મળતું નથી એવી સ્થિતિમાં નિકાસ ઓછી થાય ને ભાવ બિતરે તો દેશમાં ઘઉંનો ઉપ-યોગ વધે, અને સરકારને સરવાળે લાભ થાય કે હાનિ એ નિશ્ચય-પૂર્વક કહેવા સારું આપણી પાસે સાધન નથી, તોપણ હમણા કરતાં લોકોની વધારે અનાજ તો મળે જ. દુધાળનો આ એક મહત્ત્વમક ઉપાય છે.

'હુદા વેપાર'થી ભાવ ઓછા રહે છે એમાં પરદેશી માન વાપરનાર યુરોપિયન તથા સ્થિતિવાળા દેશોનું જ હિત છે જકાતમાથી આવક ઓછી થાય છે, એટલે સરકારને જોઈતાં નાણાં બીજી રીતે જીભા કરવા પડે છે, અને પરદેશી માન વાપરનાર કરતાં નીચવા આર્થિક થરના લોકો જેના મોઢામાં જીભ નથી તેના ઉપર જમીન, મીઠું, ઇત્યાદિના વધારે ભારે કર પડે છે.

આયાતજકાત ઓછી રહે છે, તે ઉપગત જકાતને મંરસણનું નહિ પણ આવકનું સ્વરૂપ આપવા સારું થઈને દેશી માલ ઉપર સામું દાણ લેવાય છે કાપડની મિલ ઉપર ખૂબ વગોવાયેલો કર હતો તે ૧૯૨૬માં નીકળી ગયો, તોપણ તે નીકળેનીકળે ત્યાં એક ઉલોગમાં

આપણે કાર્મિક સરસાર્થ ભોગવતા હતા તે લગભગ ભાંગી પડ્યો મિ હોલડ કહે છે 'ઈંગ્લંડનું કલ્યાણ ને એના સાધનરૂપે હિંદુસ્થાનનું કલ્યાણ એ વ્યવહારમા મુખ્યત્વે જોવાયેન છે' વળી 'પણ હિંદુસ્થાનની સરકાર હિંદુસ્થાનના હિત વિના ખીજા સેનાય ઉપર લક્ષ રાખે, અથવા રાજ્ય કરતી પ્રજાના વિરોધી સ્વાર્થથી આડી ફટિ તો પોતાની રક્ષામા રહેલી પ્રજા પ્રત્યે એણે દ્રોહ કર્યો કહેવાય' વિચાર તો ઉત્તમ છે, પણ મિ હોલડ તો પાદરી રહ્યા, એ શું જાણે કે રાજકારણના દિવસદિવસના વ્યવહારમા કેવળ સ્વાર્થની જ માધના થાય છે ।

સરકારની જકાતનોતિ આવી અને આગગાડીમા ભાડામા પાછો બેદલાવ એટલે હિંદુસ્થાન ઇંગ્લંડની પાણી ભરનારી ને દળણા દળનારી દાસી બની ગયું છે 'તૈયાર માનના બદનામાં કાયા માલની નિકાસ જેમજેમ કાર્મ દેશમાથી વધારે થાય તેમતેમ વધતા બદલાના કાપદાનો લાભ તે દેશને ઝાણે મળે' અધ્યાપક માર્શલનું આ વિધાન આપણા આર્થિક ઇતિહાસમા કેવું સ્પષ્ટ મૂર્તિમત થાય છે ? આવી રાજનીતિથી જે દેશનું ભાગ્ય ધડાય તે પાપમાલ થાય એમા શું આશ્ચર્ય ?

અધ્યાપક માર્શલ લખે છે 'આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમા ઇંગ્લંડના મહાન સંસ્થાનો પોતે પોતાનું હિત જાળવી શકે છે, પણ કાઉન કોનેની તથા હિંદુસ્થાનનું સ્થાન એટલું મજબૂત નથી અને તેથી પોતાના હિતનો વિચાર કરે એટલો ઝોછામા ઝોઠો એના હિતનો વિચાર કરવો એ ઇંગ્લંડનો ધર્મ છે' અને એક નીચી નોંધ(ફુટનોટ)માં તે ઉમેરે છે 'ઈંગ્લંડ તથા ખીજા પશ્ચાત્ય દેશોમાથી આવતા માન સાથે લગભગ સરખી શરતે સ્પર્ધા ન કરી શકે એવા હિંદુસ્થાનના ઊછરતા ઉદ્યોગોને પણ એવું જ રક્ષણ મળે તો તો ફીક, નહિ તો, ઇંગ્લંડમાં કાર્મ ઉદ્યોગનો વિકાસ કરવાની અત્યંત રાષ્ટ્રીય આવશ્યકતા હોય છતાં પણ એ ઉદ્યોગની સાથે દરીદ્રાર્થ કરતી આપાત ઉપગ સંરક્ષક કર નાખવાની વાતને ખાસ કરીને કાન ન દેવો જોઈએ. આ

તો ઉચ્ચ આદર્શવાદ છે, બીજા પાસેથી જેવું વર્તન માગીએ એવું વર્તન આપણે એના પ્રત્યે રાખવું વ્યક્તિજીવનમાં પણ આ આદર્શ કષ્ટસાધ્ય છે, તો પછી સમષ્ટિજીવનમાં અને તે પણ આર્થિક લૂટ ન્યા યુગધર્મ મનાય છે અને રાષ્ટ્રીયતાવાદની તીવ્ર પીડા ન્યા ભોગવાય છે એવા જગતના રાજકારણમાં તો તે અસાધ્ય જ કહેવાય હિંદુસ્થાનની સરકાર ઈશુના મિશિપ્રવચન પ્રમાણે ચાને છે એમ અનેક ડાહ્યા લોકો પણ માની એસે છે એ જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે. મિ મિલ વધારે વ્યાવહારિક રીતે કહે છે કે જે પ્રજાનું રાજ્ય હોય એ પ્રજાને અર્થે જ સરવાળે રાજ્ય ચાને હિંદુસ્થાનમાં આ વાત ખરી પડી છે અંગ્રેજનું રાજ્ય ■ તે અંગ્રેજને અર્થે ચાને છે મિ હોલક કહે છે ' હિંદુસ્થાનની સરકારની રાજનીતિ અંગ્રેજ વેપારીને મૂડી-વાગાના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ નહીં થાય ત્યા સુધી પરદેશીના હાથમાં પોતાના દેશનું આર્થિક ભાગ્યવિધાન રહે એમાં પોતાનું ક્ષેમકુશળ હોય એમ દેશીને લાગવાનું નથી ' અને આગળ ચાલતા તે કહે છે ' ન્યા સુધી હિંદુસ્થાન રાજદ્વારે પગધીન છે ત્યા સુધી એના આર્થિક વિકાસમાં આરોગ્ય ને બળ નહિ આવે ' ડડીના એક શબ્દના વેપારીએ બગાળાના એક ગવર્નરને થોડાક સમય ઉપર વાત કરી હતી તે મિ હોલક જણાવે ■ ' હિંદુસ્થાન સરસ દેશ છે, ત્યા દેશી લોકો પડ્યા છે એ જ અકસોસની વાત છે ' બ્રિટિશ થોડો પણ માણસ (૧) જ હે ને ? એકસરખી વિકસેલી પ્રજાઓ વચ્ચે 'છુટ્ટો વેપાર' ઠીક છે નહિ તો વધારે વિકસેલી પ્રજા ઓછી વિકસેલી પ્રજાને લૂટે, પાછલીની નીતિ ઉપર આગલીને અક્રમ હોય તો વળી વિશેષ લૂટે દેશમાં અમુક ઉદ્યોગને સારું વિશેષ સગવડ હોય, તો તે ઉદ્યોગ ઊછરતો હોય ત્યા સુધી સંરક્ષણ નિશ્ચિત મર્યાદાની અદર એના વિકાસને અર્થે મદદગાર થઈ પડે છે

તેમજ, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બીજા અગમ્યુત અવતરતા ભોગવતા

હોય ને હિંદુસ્થાન પરતંત્ર હોય એવી સ્થિતિમાં 'બાદશાહી પસંદગી' એટલે 'ઇંગ્લંડને પસંદગી' એવું જ ક્ષિત થાય.

આવક ઉપર કર

બધા દેશોમાં આ કર હવે સૌથી સંતોષકારક ગણાવા મંડ્યો છે. દેશમાં ગરીબ ઉપર કંઈક ભારે કર પડે છે, પણ આવકકરમાંથી જોઈએ એ એટલાં નાણાં ભરવામાં નથી. કેટલીક આવક ઉપર તો કર જ નથી. હિંદુસ્થાનની સરકાર દેશનાં બ્યાજ ઇંગ્લંડમાં ભરે છે, પણ ઇંગ્લંડમાં આપણી સત્તા નહિ એટલે એ બ્યાજનાં ભરણાંમાંથી કર બાદ કરી શકાતો નથી. કાયદામાં એવો ફેરફાર કરવો જોઈએ, જેથી કરીને બીજા દેશો જેમ પરદેશી લેણિયાતને અપાતાં બ્યાજમાંથી કર કાપી લે છે તેમ આપણે પણ કાપી શકીએ. આમ થાય તો વર્ષે બે કરોડ રૂપિયાની વધારે આવક થાય એવી ગણતરી અધ્યાપક શાહ તથા ખંભાતાએ કરી છે.

એ જ પ્રમાણે કેવળ જમીનમહેસૂલ ભરનારા મોટા જમીનદારો પણ યોગ્ય આવકકર ભરતા નથી; તેમની આવક 'ખેતીઆવક' ગણાય છે, ને તેથી એમાંથી પ્રમાણમાં વધારે કર લેવો જોઈએ તે લેવાતો નથી. આ રથળે કર ભરવાની શક્તિનો સિદ્ધાંત લગાડવો જોઈએ, અને નિર્વાહસાધનની હદ બાંધીને એનાથી વધારે ખેતીની કે ઉદ્યોગની આવકમાત્ર ઉપર સરખો કર લેવો જોઈએ, અને જેમ આવક વધારે તેમ કરના વધારે ટકા લેવા જોઈએ. આમ થાય તો દસ કરોડ રૂપિયાની આવક વધે એમ એ જ અંચકારો કહે છે.

વળી પરદેશી વેપારી હિંદુસ્થાનમાં અદ્યત્ન કમાણી કરી કરીને વિલાયત ચાલ્યા છે તેની મિલકતમાંથી 'મરણકર' આપણને મળતો નથી. લગભગ બધા અંગ્રેજ માત્ર પ્રવાસી ચંપી છે, જે રાજ્યને આશરે તેઓ ધનપ્રાપ્તિ કરે છિ એ રાજ્યને યોગ્ય ભાગ આપતા નથી, અને વધારે બોજો દેશીને માથે નાખીને ચાલતા થાય છે, આ પણ

ગંભીર સ્થિતિ છે. ઈર્ષાંકની સાથે મળીને એવી યોજના કરવી ઘટે જોઈ કરીને આ વેપારીઓની મિલકતમાંથી આપણો ભાગ આપણને મળે. આજ તો એ મિલકતમાંથી કર ઈર્ષાંકને મળે છે, અને આપણને થવી જોઈએ એવી આવકનો લાભ અંગ્રેજ કર ભરનારને મળી જાય છે.

મીઠું

ભારત જેવા દેશમાં મીઠા ઉપર કર હોય એના અન્યાયની શું પાત કરવી ? બધા દેશી અગ્રેસરોએ આ કરનો સખ્ત વિરોધ કર્યો છે. આર્થિક જ નહિ પણ સ.માનિક દષ્ટિએ પણ એ કેવળ અનિષ્ટ છે અને પ્રજાને પાલખા કરે છે. મિ. ખર્લટ સાક્ષી પૂરે છે : 'અત્યંત નિર્ધન લોકો તો પૂરું મીઠું પામતા નથી; પણ દુબીએ દક્ષિણ ભારતમાં લોકો મોટેભાગે અત્યંત નિર્ધન છે. વળી દક્ષિણમાં આ કર વધારે વસતો લાગે છે, કેમકે કુદરતી મીઠું જમીન ઉપર પડ્યું હોય છે, અને છતને નજરે દેખતા છતાં લોકોને અછત વેઠવી પડે છે. કેટલાક ગામડાવાળાઓએ મને કહ્યું કે "જ્યાં મીઠું પડ્યું હોય એવી જગ્યાએ તેઓ રાતવેળાએ પોતાનાં ઘેર લઈ જાય છે અને એવી રીતે ચોરી કરીને ઘેરને મીઠું ચાટવા આપે છે, પણ જો તે પકડાઈ જાય તો ચોરિયાત ઘેરને ડાખામાં પૂરે છે, અને હુમલાંહમલાં એવો હુકમ થયો છે, કે જમીન ઉપર સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જ્યાંજ્યાં મીઠું જોવામાં આવે ત્યાંજ્યાં સિપાઈઓએ તે ભેળું કરવું ને તેનો નાશ કરવો." ખીજે ઠેકાણે ઠાઈએ કહ્યું કે "અતિ આવશ્યક મીઠું જેને ન મળે એવા લોકોને એક ભતનો કાઠ નીકળે છે. પડતર કિમ્મત કરતાં ૧,૨૦૦ થી ૨,૦૦૦ ટકા વધારે કિમ્મતે સરકાર લોકોને મીઠું વેચે છે." કાર્ય-સાધકતાની દષ્ટિએ પણ આ કર દુષ્ટ છે, કેમકે એને ઉધરાવવાના ખર્ચમાં આવકના વીશ ટકા તણાઈ જાય છે. મિ. મેક્ડોનલ્ડ કહે છે : 'મીઠા ઉપર કર એટલે પૈમા કઢાવવા અને જીલમ કરવો. લોકો આ સમજતા હોય તો તેથી માત્ર અસંતોષ ફાટી નીકળે. નફા કરનારા

વેપારીઓની દંપતી હિન્દુસ્થાનના ગરીબ લોકોને લૂંટતી, એ લૂંટનો આ અવશેષમાત્ર છે.’ રાજ્યની જવાબદારી લોકો સમજે એટલે આ કર આવશ્યક છે એવું બહાનું પણ હિન્દુસ્થાનમાં ચાલે નહિ, કેમકે લોકો એટલા અગાધ ને નિરક્ષર છે કે મીઠા ઉપર કર છે એ જ તેઓ જાણતા કે સમજતા નથી, અને જાણતા હોય તો પણ તેઓ અવાચક છે. લોકો પ્રત્યે જવાબદાર લોકતંત્ર રાજ્ય જ્યાં ચાલતું હોય એવા દેશને જ આ દલીલ લાગુ પડે છે. એટલે રાજદારી દૃષ્ટિએ પણ આ કર અધર્મિત છે.

જમીનમહેસૂલ

આ સાધન કર છે કે બાકું એ વિવાદાસ્ત પ્રશ્ન વિચારવાનું આપણે પ્રયોજન નથી. એ પ્રશ્નનો પૂર્વ તથા ઉત્તરપક્ષ માંડીને ખેડૂત-પોવેલ કહે છે: ‘ત્યારે જમીનમહેસૂલને બાકું ન ગણી શકાય,’ અને ઉમેરે છે: ‘આ લાગો ખેતીખાવક ઉપરના કર જેવો વધારે છે એમ માનવા પ્રત્યે હું વળું છું.’ એ ગમે તે હોય, પણ જોન ક્વિગ્ઝ કહે છે તેમ, ‘આપણી આગળ એક જ માર્ગ છે, અને તે એ, કે પ્રથમ તો ખેડૂત પાસેથી વધારાનો બધાય નફો લેવાનો સરકારને અધિકાર છે એમ માનવામાં ભ્રમ છે એમ કબૂલ કરવું, અને જેમ ખેડૂત પાસે વધારે ધન રહે, તેમ રાષ્ટ્રધનમાં અને પરિણામે રાજ્યની આવકમાં તે વધારે ફાળો ભરશે એ વિરુદ્ધ સિદ્ધાંત માન્ય કરવો.’ ખેડૂત મહેસૂલ ભર્યે જાય છે ને જમીન ખેડે જાય છે એટલે મહેસૂલ બાકાસ્વરૂપ છે એવો વાદ કરનાર ગાલપુરાણ માંલલા ‘અર્ચદાસ મનુષ્ય’નું અસ્તિત્વ માની બેસે છે. જોય એકે નહિ તો ખેડૂત ભૂએ મરે એવી રિયતિ હોય ત્યાં દલીલ નબી થકે નહિ. ખેડૂત આગળ કેટલાય વિકલ્પ હોય, અને બીજા છોડીને તે મહેસૂલ ભરીને જમીન ખેડવાનું પસંદ કરે તો જ આ દલીલ વજનદાર ગણાય; પણ ખેડૂત આગળ બીજી ગતિ જ હોય નહિ ત્યાં આ દલીલ નકામી છે. ભારતવાસીઓને જે જાગે છે તે

જાણે છે, કે તેઓ જરાય પ્રવાસપ્રિય નથી. ખેડૂતને જન્મભૂમિ ઉપર અત્યંત વાતસલ્ય છે, અને મહેસૂલને કારણે એ બાપદાદાનો દેશ છોડવાનો નથી ફેરફારનો બહુ વિરોધ થાય છે, અને ખેડૂત ખેતી ઊડીને કરી શકે એવો ખીજો એકે ધધો છે નહિ, એટલે કાં ભયે જવા ને એક ટક ખાઈ ને સતોષ માનવો એ વિના એની પાસે ઉપાય જ નથી. મિ. યુસુફઅલી જમીનમહેસૂલનું ‘સુપરિચિત પશુ અનિશ્ચિત રૂઢિ અનુસાર જમીન ઉપર લેવાતો કર’ આલુ વર્ણન કરે છે તે દઢાય થોડ્ય છે.

આકારણીની પદ્ધતિ દેશના નોખાનોખા ભાગમાં નોખીનોખી છે, પણ સામાન્ય રીતે ખેડૂતે વાર્ષિક રોકડ રકમ આપવાની હોય છે. આ રકમ પાકના અડસદા પ્રમાણે કરે છે અને લાબો ગાજો, લગભગ ૩૦ વર્ષ, ચાલુ રહે છે. ગમે તે એક વર્ષમાં વસ્તુતાએ જે બિપજ થાય અને એ બિપજનો જે ભાવ આવે એની સાથે આકારણીને કાઈ સંબંધ નથી હોતો, એટલે જમીનના અનુમિત લાડાના સરેરાશ ૫૦ ટકા જેટલો કર ભરવા સારુ થઈને ખેડૂતને મોળા વર્ષમાં સાહુકારનો આશ્રય લેવો પડે છે. મોગનોની જ પદ્ધતિ અમે તો ચાલુ રાખી છે એમ અમેજો કહે છે, પણ તેઓ ભૂલી જાય છે, કે આ ભારે કર તો દેશના ઇતિહાસને અસ્થિર ટપે વિઘ્નહને લીધે લેવાતા હતા. તાત્કાલિક ભારે કરને સ્થાયી કરી મૂકવો એટલે પ્રગતિનો નાશ કરવો. વળી મોગલ સમયમાં મહેસૂલના રોકડા પૈસા અથવા દાણાનો ભાગ આપવાનો વિકલ્પ હતો. આને લીધે ખેડૂતને ખયાનની બારી રહેતી તે ઉપરાંત મોગનોના રાજ્યમાં કંઠે કાગમાં ખેડૂત ઉપર રહેમ રહેતી; રહેમ ન રહે તો એ રાજ્ય જ બિડી જાય એવું હતું. પણ અંગ્રેજ રાજ્યની નોકર શાહી યત્ર જેટલી ચોકસાઈ ને લગભગ એટલી જ નિર્દયતાપૂર્વક કામ લે છે, કેમકે એને હૃદય કે આત્મા નેવું છે નહિ. ભાગમાં આવેલા દાણા વેચવા કરવામાં આકસ્મિક કારણે ખોટ જાય કરે એવું જોખમ દાણાનો ભાગ લેવામાં રહેતું, એટલે અમેજોએ આ ભાર યોતા ધર્યા.

ઉતારી નાખ્યો અને ખેડૂતોને રોકડ પૈસા જ આપવાની ફરજ પાડી. આ પૈસા મેળવવા સારુ, માલથી ભરેલી પીઠમા ઝોઝે ભાવે પોતાનું અનાજ વેચી નાખતા ખોટા આવે તે સહન કરવાની અને વારંવાર સાહુકાર પાત્રેથી ઉછીના નાણા લેવાની ખેડૂતને જરૂર પડી આમાં ખેડૂતને મહાત્રાસ છે, અને તે કદાચ ત્રણમુક્ત રહી શકતો નથી. નિર્વાહજ્ઞેય અનાજ એની પાસે રહે એવી સોઈ પણ કોઈ ઠરતું નથી. અને ઘણીવાર તો કર દેહધારણુજ્ઞેમા પૈસામાથી પણ અમુક ભાગ જેથી જાય છે, અને દરિદ્રતા ઉત્તરોત્તર પેઢની જાય છે મેંકડોનશ્ક કખૂચ કરે છે, કે 'ભારે આકારણી, અને ભરણાની સખ્તાઈને લીધે લોકો અરશ્ય દરિદ્ર થઈ જાય એવું છે, અને મહેસૂલપદ્ધતિ તાત્વિક દષ્ટિએ યોગ્ય ને અર્થશાસ્ત્રના નિર્ણવાદ સિદ્ધાન્તને અનુસરતી હોવા છતાં, વ્યવહારમા એ ભારે પીડા કરનારી નીવડી છે અને એના ઉપર ભારે આક્ષેપ થયા છે'

ખેડૂતના નિત્યના દેણા વિષયે મિ જ્ઞલંટ કહે છે 'જમીનમહેસૂલ ભરવાના રોકડા પૈસા મેળવવા સારુ થઈને જ ખેડૂતનાં દેણામાત્રનો આરભ થાય છે એમ કહી શકાય' અંગ્રેજી રાજ્યે હિંદી ખેડૂતને મોટામા મોટું નુકસાન કર્યું છે તે આ છે.' 'મારફાડથી આપણે ખેડૂતની રક્ષા કરી છે, પણ બૂખમરાનું જોખમ આપણે ઘણું કરીને વધાર્યું છે' સહકારી પેઢી દ્વારા ખેડૂતને સાહુકારના પગમાંથી બચાવવાના નહિ જેવા પણ પ્રયત્ન થાય છે ખરા, પણ કરભાર હળવો કરવો એ જ ખરો માર્ગ છે. અધ્યાપકે સંધાકમય મુખરજી કહે છે; 'પાંચ માણસ ત્રણ એકર નળળી જમીન ખેડે, પાકના ૪૦ ટકા જેટલું રોકડ મહેસૂલ ભરે, અને વૂના દેણાનું ૨૫ ટકા વ્યાજ આપે તો નમગા વર્ષમા એનો ધાણુ જ નીકળે.'

આખકારી

આ ઊપજ દેથી દારમાથી થાય છે, પરદેથી દારનું દાણુ જકાતમાં સમાય છે. ભરતખંડમા હમેશાં મઘનો નિમેષ જ રહ્યો છે. પણ દમણા-

દમણી દારૂડિયાપણા પ્રત્યે નિરતર વધતું વનણુ જણાય છે, એવું કાગળુ યેન કેન પ્રકારેણુ ઊપજ કરવાની અંગ્રેજ સરકારની ઉત્સુકતા છે હિંદી અંગ્રેસરાએ કરેલા સતત વિરોધ છતાં સરકાર લોકહિત કરતાં કોપહિત વધારે જુએ છે દારૂના ઉપયોગ ઉપર અંકુશ મેલનાનો સરકાર દબ કરે છે, સારાં પણ દેશી દારૂ એણે વપરાય તો સાટે પરદેશી દારૂ વધારે વપરાય એવી ગડકનારી રાખે છે મુબઈ છલાકાના વહીવટના ૧૯૨૭-૨૮ના હેરાલમા લખ્યું છે 'વળી પરદેશી દારૂનો ઉપયોગ ઠીક વધ્યો છે અને કહે છે, કે વિશેષે કરીને મોટા થહેરામા દેશી દારૂને ઠેકાણે પરદેશી દારૂ ઠીકઠીક વપરાવા માંડ્યો છે આ પર-દેશી દારૂમાંથી મુબઈ સરકારને કાઠિ આવક નથી' લોકોની કાર્ય સાધકતા અને ઊપજ ધટે છે એના દોષનો થોડોક ભાગ સરકારને શિરે છે, કેમકે તે કેફને આશ્રય તથા ઉત્તેજન આપે છે

જંગલ

સરકારની જંગલનીતિ સામાન્યતઃ ખોળી નથી, પણ એનો અમલ કરવામા ગરીબ પ્રત્યે એવી જ સખાઈ અને ગરીબની જરૂરિયાતો પ્રત્યે બેદરકારી દીઠામા આવે જ ન્હાટ કહે છે 'કાર્યપદ્ધતિ કારણુ વિના આકરી અને લોકોને અહિતકર જણાય છે,' વળી, 'ગમે તેમ પણ અસર ભયાનક થઈ છે ઝાડના પાનતુ મોટે ભાગે લોકો ખાતર કરતા, તે હવે એને લેવા દેતા નથી ગાયર ધની ગયું છે ને ઢોર જૂએ મરે છે બળતણુ અનાદિકાગથી મફત મળતું એના હવે ભારીદીઠ અમુક પૈસા દેના પડે છે' આ અગવડો નજીવી લાગે, પણ એનો સમુદાય થાય એટલ તે જોરેતી થાય ■ ને ઉત્પત્તિમા આશ્ચર્યજનક ઘટાડો કરે છે.

આગગાડી

બેંભાવની ઉદ્યોગ ઉપર કેવી અસર થાય છે તે આપણે ઉપર જોયું હવે જનસમતતાની ઊપજ ઉપર આગગાડીનો કેવો પ્રભાવ પડે

છે તે જોવું રહે છે. આર્થિક જરૂરિયાત પ્રમાણે જો વાહન ખીલે, તો તે આગગાડીને લીધે ગરીબ વહિવટના પેટ ઉપર પાડુ ન લાગે. યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સમાં તો મોટર આગગાડીનેય બિવરાવે છે. પણ હિંદુસ્થાનમાં બધી જાતનાં વાહન રોકાય એટલું વાહનકામ મળે નહિ, એટલે આગગાડીએ બજાડગાડીને ઠેલો માર્યો, અને ગાડીવાળાને પોતાના વખત ભરવાનું બીજું કંઈ સાધન મળ્યું નહિ. આપણી આર્થિક વ્યવસ્થા દેશના હવાપાણી ઉપર વિશેષતઃ અવલંબી રહેલ છે. વરસાદને લીધે અમુક ઋતુમાં ખેડૂત માત્ર જમીન ઉપર જ કામ કરી શકે, અને એ વખતે તે બજાડ પાસે જમીન ખેડવાનું ને પાણી કાઢવાનું કામ કરાવે છે. ઋતુ પૂરી થાય એટલે તે બજાડને ગાડીએ જોડે છે, અને વહિવટીયે પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. આગગાડી આવતાં, એના પાછલો ધંધો ટળી ગયો, એટલે હવે વર્ષનો મોટો ભાગ તે તથા તેના બજાડ નવરા પડે છે ને કંઈ કમાતા નથી. આગગાડી પોતે જ અનિષ્ટા છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી, પણ એના આગમનથી સ્થાનબ્રજ થયેલા સ્થાનબ્રજ જ રહ્યા છે. અને નવરા રહેવું એને પોસાય નહિ છતાં પરિસ્થિતિવશાત્ ખેડૂતને નવરા રહેવું પડે છે. એટલે જીપજ બ્રાહ્મી થાય છે ને ખેડૂત વધારે ગરીબ બને છે.

આગગાડી પણ નફાના સિદ્ધાન્ત ઉપર ચાલે છે, સરકારને પૈસા જોઈએ જ, પણ પ્રથમ તો પગારખાતાંમાં ફાલતુ ખર્ચની કાપકૂપ કરવી જોઈએ, અને પછી પણ એવાં સાધન ચૂંટવાં જોઈએ, કે તેથી લોકોની જીપજ ન થતે.

નહેર

આ આપણી મોટામાં મોટી નહિ, તો મોટામાં મોટી માલલી એક જરૂરિયાત છે. આપણી પાસે પ્રુષ્કળ ફળદ્રુપ જમીન અને બધા-યને પૂરું પડે એટલું કામ હોય તોપણ કુદરતને બાંધી ન લઈએ અને જ્યારે ને જ્યાં જોઈએ ત્યાં પાણીનો જોગ ન કરીએ તો

ભૂખમરો ખેડૂત ઉપર ઝૂમમતો જ રહે. દેશસમસ્તને લેતાં ચોમાસું નિયમિત છે, તોપણ નાના પ્રદેશનો વિચાર કરતાં એને આધારે રહેવાય એવું નથી. એટલે અનાદિકાળથી નહેરતળાવ ખોદાવવાં એ રાજ્યનું એક પ્રધાન કર્તવ્ય ગણાયેલ છે. વ્યક્તિઓ કૂવાતળાવ ખોદાવતી અને રાજ્યો બંધ બાંધતાં તથા નહેર ખોદાવતાં, અંગ્રેજ રાજ્યમાં આગગાડી માનીતી રહી, ને નહેરો ઓછું માન પામી, એટલે પાપેલી જમીનમાંથી અર્ધો ઉપર લોકોના ને તે પણ એક એક માણસના પ્રયત્નથી પવાય છે. આ શતકના આરંભથી જ નિશ્ચિત નહેરનીતિ જણાય છે, તોપણ તેમાં ખેતીની જરૂરિયાતો કરતાં નાણાંની સ્થિતિ વધારે વિચારાય છે, એટલે બીજાં ખાતાં કરતાં એને વધારે મહત્ત્વ મળવું ધટે તે નથી મળતું.

વ્યાજ

આ આવકનું પૃથક્કરણ નીચે પ્રમાણે છે:

હિંદુસ્થાનમાં: કોર્પોરેશન, રાજ્યો છં ને ઉછીના	૨૨૭ લાખ રા.
આગગાડી: ઉધાર ને પ્રોવિડંટ ફંડ	૪૨
ખેડૂત	૩૧
પરચૂરણ	૨૯
	<hr/>
	૩૨૯
ઇન્ડિયન	૩૨૭
	<hr/>

૬૫૬ લાખ રા.

જેમ બીજે તેમ આમાં પણ વ્યાજના દરની કે એવી વિશેષ વીગત નથી મળતી. પણ જાણે લગભગ સરખું વ્યાજ મળે એમ માનીને ચાલીએ તો, આપણા ઉદ્યોગને સારું મૂડી મળતી નથી અને ખેડૂતને પણ સરકાર પાસે પડેલાં નાણાંના માત્ર ૫ ટકાનો લાભ મળે છે ત્યાં

એ નાણામાંથી અર્ધા ઇંગ્લેન્ડમાં રોકેલ છે થોડા સમય પહેલાં પૂતાના એક વિદ્યાલયના તરુણો આગળ બાપણ કરતા સુપ્રસિદ્ધ જ ની (એન્જિન્યર) ને અર્થશાસ્ત્રી સર મોક્ષગુડમ વિશ્વેશ્વરાય્યાએ કહ્યું, 'આ પ્રદેશના કેટલાક જીવાનોએ પરદેશમાં ફળવણી લઈ આરીને ઉદ્યોગ શરૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ બધા નિષ્ફળ ગયા, મુખ્યત્વે આથી, કે સરકાર તથા ધનાઢ્ય લોકોએ તેમને ટેકા ન આપ્યો એવા પ્રમગમાં લોકમતનો કાઈ પ્રભાવ પડતો નથી, ને સરકારને કાઈ રસ લેતી જણી નથી' અને સર ડેનિયલ હૅમિલ્ટન આવું ચિત્ર આગળે છે 'લોકોને આપણે આગગાડી આપી છે, તે તેમનો વધારાનો પાક લઈ જાય છે, પણ એ પામ્ની ગિમ્મત તેમને પહોંચતી કરવા સારું નાણાવટપદ્ધતિ આપણે આપી નથી જગત વધારાનો પાક ઉપાડે છે, સાહુકાર ને વેપારી પૈસા ઉપાડે છે, અને ભૂખમરો લોકોને ઉપાડે છે દેશનું ધનસાધન એના સીમાડા બહાર વપરાય તો પછી લોકો ધનાર્જન ક્યાંથી કરે? સરકારના મનમાં લોકહિતના નહિ પણ ખીજ જ વિચાર રમતા હોય તો લોકો ગરીબ ન હોય તો ખીજુ શું હોય ?

પ્રકરણ ૬

સાર

ઈતિહાસ ઉપરથી જણાય છે, કે મોટું સામાન્ય ભાંગી પડે એટલે જે સત્તા હાથ આવે એમ હોય તેને ઝડપી લેવા સાકુ મહત્વાકાંક્ષીઓ વચ્ચે સામાન્ય રીતે સ્પર્ધા થાય છે નફો કરવા રથપાયેલી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ એ તકનો લાભ લીધો અને દિલ્હીના બાદશાહ પાસેથી શહેનશાહત પડાવી લીધી. એ સમયે દેશમાં અશાન્તિ હતી, વિગ્રહનું ખર્ચ બહુ ચાલતું, અને છેલ્લા મોગલ બાદશાહે જીલમગાર હતા, એટલે પ્રજા ઉપર કરભાર આકરો હતો, અને દેશની આર્થિક સ્થિતિમાં ગરબડ મચી હતી. અંગ્રેજોને છાત્રે એવી ગદિપરાયણતાથી એ બારે કર શાન્તિકાળમાં ચાલુ રહ્યા. બચસ્યા પ્રથમ કરતા વધારે એકસ થઈને વહીવટ વધારે આકરો બન્યો, એટલે એ જ પ્રાન્તોમાં એ જ કરથી મોગલો કરતાં અંગ્રેજોને વધારે આવક થવા માંડી. એ સમયે અંગ્રેજો ‘રખવાળ’ પણાનો દાવો હજી નહોતા કરતા, પણ લોભે લોભે તથાગેલા વેપારીમાં જ પોતાને ગણાવતા. રખવાળપણું પાછળથી અને પોતાના રાજ્યના બચાવરૂપે ઊભું થયું. અંગ્રેજ રાજ્યના આરંભમાં તો ક્લાઈવ તથા હેસ્ટિંગ્સ જેવા સામાન્ય-વિદ્યાતાઓ દેશમાંથી નેટનું ધન મળે એટલું ઊસરડી જતા. આ ધનને લીધે અંગ્રેજો વરાળની શોધનો લાભ લઈ શક્યા, અને યુરોપની ‘ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ’ પણ એને લીધે જ થઈ. સામાન્ય રીતે યુરોપને ને વિશેષે કરીને ઇંગ્લંડને નેટલો લાભ થયો એટલી આપણને હાનિ થઈ, અને આપણી આર્થિક અધોગતિની સરખાત થઈ. ઇંગ્લંડ પોતાનું ઘર બરે એમ ધારી શકાય, અને એણે તે ધણી સારી રીતે ભર્યું.

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની તો વેપારીની જ મંડળી હતી અને એની નીતિમાં આપણા હિતના વિચારની આજ્ઞા કરવી એ મૂર્ખાઈ ગણાય. ખાનગી સાહસમાત્રમાં હોય છે તેમ કંપની તાત્કાલિક લાભની જ ગણતરી કરતી, દીર્ઘદષ્ટિમાં તે સમજતી નહિ. હિન્દુસ્થાનના હિતનો વિચાર કદાપિ તેણે કર્યો હોય તોપણ ઇંગ્લંડ જગતમાં આર્થિક સર્વોપરીપણું કેમ પ્રાપ્ત કરી શકે એ પ્રશ્ન એની દષ્ટિએ પ્રધાનપદે રહેતો. હિન્દુસ્થાનનો તો એક પગથિયા અથવા સાધન દાખલ ઉપયોગ થતો. કાંઈ ખીજ વસ્તુ આવીને ઠેલો મારે તો અધોગતિનો વેગ બહુ વધી જાય છે. જે પરિણામમાં પોતે કારણભૂત હતા તેનું અંગ્રેજોને જ્ઞાન હોય કે નહિ, પણ મોગલ સામ્રાજ્યની પડતી વેળાએ આવવાની આર્થિક પ્રવૃત્તિ ઊભી રહી ગઈ હતી, તેને પરદેશી રાજ્યકર્તાઓની નીતિને ક્ષણો લાગતાં તે ઝપાટાબંધ પાછી હાંધી મંડી.

ઇંગ્લંડમાં મેંચા વખે જતા હતા, ને એ મેંચાને સાકુ કાચો માલ પૂરો પાડનાર ક્ષેત્રરૂપે હિન્દુસ્થાનની યોજના થઈ. ઇંગ્લંડ ઉપર ને હિન્દ નીચે એ રીતે અંગ્રેજ સાકુકારોના અંકુશ તળે કામ કરતું ઔદ્યોગિક એકમ બન્યું. હિન્દીને આમાં કાંઈ શુદ્ધિપ્રયોગ ન કરતાં દરકા કરવા તથા અરજાનું જ રહ્યું. જહાતના દર પણ એ જ રીતે ઠર્યાં. સરકારની નીતિથી હિન્દના હિતને નુકસાન થયું છે એમ મિ. મેકડોનલ્ડ કબૂલ કરે છે તોપણ તે કહે છે કે 'એમાં અંગ્રેજોનો આશય અશુદ્ધ નહોતો, માત્ર લેંકેશાયરના હિતને અનુકૂળ આવી ગયા એવા અંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના સિદ્ધાન્ત ઉપર અંગ્રેજોને આસ્થા હતી એમ બન્યું, એક વ્યક્તિ અથવા રાજ્યકર્તાઓની એક પેઢીની ભૂલનું આ પરિણામ હોય તો તો મિ. મેકડોનલ્ડની દલીલ ટકી શકે, પણ કેટલીયે પેઢી લગી દશકા ઉપર દશકા આ નીતિ જ ચાલુ રહેલી આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે એ દલીલ મંજૂર કરવી એટલે જ્યાં બણીબણીને સિવિલિયનો આપણા દેશમાં આવે છે તે ઇંગ્લંડની વિદ્યાપીઠોમાં પાઠેલા

ઉત્તમ રત્નોની શુદ્ધિ વિષયે શકા કરવા જેવું થાય સિવિલિયનોનો વિચારદોષ થયો એમ માનવું કઠણ છે, એના કરતાં તેઓનો હેતુ જ હિન્દુસ્થાનના હિતથી પ્રતિકૂળ હતો એમ માનવું સહેલું છે, કેમકે પોતાના દેશના હિતનો પ્રથમ વિચાર કરવો એ માનુષસુત્રનું વ્યવહાર છે એટલું જ નહિ, પણ સો વર્ષ ઉપરના મનાવો ઉપરથી પણ એ જ અનુમાન નીકળે છે આ બધો વખત દેશી નેતાઓ સરકારની કુનીતિના અનિષ્ટ પરિણામ નિરતર બતાવ્યા જ કરતા હતા એમ આપણે જોઈએ છીએ, એટલે પછી નિર્મલચિત્ત પણ અજ્ઞાન સિવિલિયનોએ આ ધાતક નીતિ તદ્દન અમલ્યપણે ચલાવી એમ આપણી પાસે કાંઈ મનાવવા આવે તો તે વધારે પડતું ગણાય.

એ યોજનાને પાર પાડવા સારું આગ્રહાડી ખીતરી, જઠાતમા અધૂરું હતું તે બેઝાવે પૂરું કર્યું અને બધું રાજે પડી ગયું માન હિન્દુસ્થાનના ‘અમંગુષ્ટ ધધનીયા’ અને ધૃગ્તંડમાના તેમના અણુધ હિમાયતીઓનો વિરોધી સર જ એમાં બળતો નહોતો. કપનીને ઠેકાણે રાણીનું રાજ્ય થયું તે વખતે ઇશ્વરી વિધાનના મહાદય ખ પુ કાયા અને માત્ર વેપારીની પેઢી ન રહી તોપણ કપનીની લૂટનીતિ તો મુખ્યત્વે ચાલુ જ રહી, અને અરસિક દેશીઓએ એ શખનાદમા બૂખ્યા સામ્રાજ્યવાદની જ મર્જના સાબળી.

આ ઐતિહાસિક ને રાજદારી ભૂમિકા જાણ્યા પછી અંચેત્તેએ ચનાવેની રાજકોશનીતિ સમજવી સહેલી છે, સાદાનો દેખાવ કરવા સારું થઈને ઝોઝામાં ઝોણું જેટલું હિન્દુસ્થાનને આપવું પડે એટલું આપીને એની પાસેથી વધારેમા વધારે લેવાની વ્યવસ્થા થઈ કેટલે લખ્યું છે, કે ‘હિન્દુસ્થાનને જેવડો લાભ મળ્યો છગડને વેપારનો નહોતો આપવામા ય લાભ અને એની પાસેથી મેંધે બાવે રક્ષણ ખરીદવામાય લાભ’ નીતિ એની ચાની કે તેથી આપણી ઊપજ વધે નહિ. ઉત્પાદનમાં કાંઈ સદાય ન થાય એવી રીતે પારવિનાડી

મૂડી રોકી, અને દેશહિતના ખિલવણી કામમાં લોભ કર્યો. રાષ્ટ્રરચના-ત્મક ખર્ચ ઉપર કાંઈ ધ્યાન દીધું નહિ, પણ સામ્રાજ્યરચના બધા પૈસા પૂણી ગઈ. મેક્સિકોનહક કહે છે, ‘હિન્દુસ્થાનની આવકનો ધણો મોટો ભાગ આપણે શહેનશાહતને અર્થે ખર્ચીએ છીએ અને હિન્દી વિકાસમાં ધણું થોડું ખર્ચીએ છીએ.’ રાજ્ય કરતી પ્રજાનાં પડખમ વાગતાં હોય ત્યાં દેશીનો આર્તનાદ કાણ સાંભળે?

દુષ્કાળનો ત્રાસ ઘટાડવામાં આગગાડી કામ લાગે છે એમ કહીને આગગાડીનો બચાવ કરવો એ તોફાન કે વાવાઝોડામાં કામ આવે એટલા સારુ પ્રચંડ નૌકાસૈન્ય રાખવાની નીતિનો બચાવ કરવા જેટલું જ અસંગત છે; કેમકે દુષ્કાળ અટકાવવાના સાચા ઉપાય તો કાંઈ કરવું નથી, ખાનગી તળાવ ને કૂવા પૂરી દેવાય છે, નહેરના પાણીના મોઢેમાઆ પૈસા લેવાય છે, અને વારંવાર તો વૈજ્ઞાનિક તપાસને અભાવે એ મોંઘામૂઠું પાણી પાકને અવગુણુ કરનારા પદાર્થો-વાળું હોય છે. વાહન દાખલ આગગાડીના કામ વિષયે પણ સર એ. કોટને કહ્યું હતું: ‘મારો મુખ્ય મુદ્દો આ છે, કે હિન્દને જળવાહનની જરૂર છે; આગગાડી તફાન નિષ્ફળ ગઈ છે, જેટલે ભાડે એણે ભાર ખેંચવો જોઈએ એટલે ભાડે એ નથી ખેંચતી. . . . વરાળથી ચક્ષતા વહાણજોગી નહેર બનાવતાં આગગાડીથી આઠમા ભાગનું ખર્ચ ન થાત, અને તે નામના ભાડાથી અને ગમે એટલા વેગથી ગમે એટલો માલ સારત.’

રશ્મિક વિત્ત્યએ હીક કહ્યું છે: ‘ખરી વાત એમ છે, કે હિન્દની ના ન પાડી સકાય એવી દરિદ્રતા મુખ્યત્વે આ કારણે બીબી થાય છે, કે દેશમાં ધન ઉપજાવવાને અર્થે વ્યવસ્થા નથી.’ આ વ્યવસ્થા કેમ નથી એનું કારણ હોબ્સન આપણને સમજાવે છે: ‘સુધરેલા પાશ્ચાત્ય દેશો પોતાની રાજદારી ને આર્થિક નીતિને અને પોતાની બાવનાઓ તથા સિદ્ધાન્તોને વિશેષ જાણીજૂઝને એવી રીતે ધડતા

આવે છે, કે ગોરી પ્રજાઓ પછાત પ્રજાઓ પાસે કામ કરાવે. વર્ગોની સરસાઈનું સ્થાન સામ્રાજ્યવાદ લે છે, અને આ નવા સામાજિક ભેદને અનુકૂળ શુદ્ધિવિલાસ તથા નીતિ ખીલવે છે. થોડા સમયમાં એ એવો સમય આણી દેશે, કે પાશ્ચાત્ય ગોરી પ્રજાઓ પૃથ્વીના દૂર દેશાવરમાં બૃહદ્બદ્ધ ગોઠવેલી હલકી કોટીની પ્રજાઓની મજૂરી ઉપર પોતાના નિર્વાહ અર્થે મોટે ભાગે આધાર રાખશે; ઉપરી પ્રજાઓનાં અંગમૂત લેક્ષિ બધાય કે ધણાખરા પ્રમાણમાં સુખી અને નવરા રહેશે, અને પોતાને સમર્પિતરૂપે પૃથ્વીના નાથ માનશે.' ડૉ. ર્ધરફડ પશુ એવો જ વિચાર દર્શાવે છે: 'હિન્દુસ્થાનમાંનું અંગ્રેજી રાજ્ય હલકામાં હલકી અને અત્યંત અનીતિમય જાતનું રાજ્ય છે, કેમકે એમાં એક પ્રજા ખીજીને લૂંટે છે.' વિશેષમાં સરકારની મહેસૂલ તથા ખર્ચ સંબંધી નીતિને તે હિન્દુસ્થાનની દરિદ્રતાનું મુખ્ય કારણ ગણે છે, અને કહે છે: 'જન-સમાજની કેળવણી, ગામડામાં સ્વચ્છતા તથા વૈદ્યકીય મદદ, બંદોબસ્ત, ગરીબને ધર કરી આપવા, ખેડૂતને સાહુકારથી બચાવવો, ખેતીની બેંક ઉધાડવી, ખેતી સુધારવી ને ખીલવવી, હિન્દી ઉદ્યોગને પોષવા, ટ્રામ, વીજળી, અને ખીજી સાવજનિક સેવાઓને અંગ્રેજ ધનપતિ-ઓના હાથમાં જતી રોકવી, લંડનના હિતાર્થે 'ચલણની હાથચાલાકી અટકાવવી, આ બધી વસ્તુઓ પ્રત્યે બેપરવાઈએ ગરીબાઈનું કારણ છે.'

જૂના ગૃહઉદ્યોગ ને કુખર સંરક્ષક જકાતથી બચત નહિ એમ માન્ય કરીએ, તોપણ જકાતથી યાત્રિક ઉદ્યોગ ચાલુ થાત, વધારાની વસ્તી ગામડામાંથી સહેરમાં આવીને કામ કરત, અને કામ કરનારા માણસોના પ્રમાણમાં ખેતીની જીપજ વધત. મૂડીવાદનાં અનિષ્ટનું નિવારણ કરવા ઉત્પાદકો વચ્ચે સહકાર કરાવીને જીપજ વધારવાનું કર્તુ હોત તો લોકોનું દરિદ્રસંકટ ઓછું થાત. 'ઉદ્યોગ ભાંગી પડે, ખેતી ઉપર ભારે કર પડે, અને આવકનો ત્રીજો ભાગ ધરદેશ મોકલાય તો ગમે તે દેશ પશુ સવત બૂખે મરે ને ફરી ફરી

આવતા દુષ્કાળથી પીડાય. અર્થશાસ્ત્રના નિયમ જે સુરોપમાં છે તે જ એશિયામાં પણ છે. હિન્દુસ્થાન આજ દરિદ્ર છે, તો તે આર્થિક કારણે દરિદ્ર છે. આ પરિસ્થિતિમાં હિન્દુસ્થાન આત્માદ હોય તો જ એ ચમત્કાર કહેવાય' (મેકડોનલ્ડ). હિન્દુસ્થાન હજી જીવે છે એ જ આશ્ચર્ય છે, આજે છેલ્લા દશકાઓમાં હિન્દુસ્થાને પથ્થરમાંથી રોટલા ધડપા છે એ આર્થિક ચમત્કાર છે. આ સ્થિતિમાં બીજી કંઈ પ્રજા ક્યારની નિરાશ થઈને સ્મૃતિ ગઈ હોત. મેકડોનલ્ડ પોતે કબૂલ કરે છે: 'એકંદર, મને લાગે છે, આપણા વિરુદ્ધ જે આરોપ સિદ્ધ થઈ શકે; આપણું રાજ્ય ખર્ચાળ છે, અને આપણે હિન્દ પ્રત્યે હલકી રીતે વર્ત્યા છીએ.' લોકોની ઊપજ વધે એવી જાતનું રાજ્યનું ખર્ચ હોય તો લોકોની ધનશક્તિ વધે; પણ તેથી જિલકું, ઊપજ ધટાડે એવું રાજ્ય-ખર્ચ હોય તો લોકો ગરીબ થઈ જાય. ઊપજનો મોટો ભાગ પરદેશ જાય તે એના બદલામાં લગભગ કંઈ જ ન આવે, તો એટલે અંશે લોકોમાં વહેંચવાની રાષ્ટ્રઆવક ઓછી થાય. સરકારની આઝાદી થયેલી ગણતરી પ્રમાણે આપણી માથાદીઠ આવક ૧૮૮૧ માં વાર્ષિક રૂ. ૨૭ અને ૧૯૦૧ માં વાર્ષિક રૂ. ૩૦ હતી; અધ્યાપક સાહેબી ગણતરી પ્રમાણે ૧૯૨૧માં તે વાર્ષિક રૂ. ૭૪ થઈ. ઉપરઉપરથી જોતાં આમાં પ્રગતિનો આભાસ થાય છે, પણ અમુક પૈસાની રકમથી કેટલો માલ ચેચાતો મળે છે એ ન જોઈએ તો રકમો જુલાવો ખવરાવે છે. ૧૮૮૧માં જે ચીજનો ભાવ ૧૦૦ હતો એ જ ચીજનો ભાવ ૧૯૦૧માં ૧૨૦ અને ૧૯૨૧માં ૩૭૮ હતો, એ હિસાબે જોતાં એ ત્રણ વર્ષની આવક અનુક્રમે રૂ. ૨૭, રૂ. ૨૦.૩૭ અને રૂ. ૧૯.૬ થાય છે, એટલે આવક ઓછી જ થતી ચાલી છે. હિંદુમન કહે છે: 'હું માત્ર ફરીને કહું છું કે હિન્દુસ્થાનના લોકો વધારે ગરીબ થતા જાય છે, કર વસ્તુતઃ જ નહિ પણ પ્રમાણમાં પણ વધારે ભારે બનતા જાય છે, એક અછત પછી બીજી આવે છે એમ દરિદ્રતાનું ક્ષેત્ર વિસ્તરતું જાય છે, અને દુષ્કાળ વધારે પડે છે; ઘણાખરો વેપાર

લોકોની ગરીબાઈ તથા છૂંદનારા કરભારનો જ સ્પર્શ છે; અત્યંત વ્યવસ્થિત પરદેશી રાજ્યવહીવટ જ દેશને ભયંકર રીતે ચૂસી જાય છે; અને આખી દુનિયાની આગગાડી ને નહેરો ખેડૂતોને ખર્ચે હિન્દુસ્થાનમાં ભેળી કરવામાં આવે તોપણ અનિવાર્ય ઉલ્કાપાત માત્ર વહેલો આવશે.’

પ્રજામત પ્રમાણે ચાલનારા રાજ્યમાં રાજ્યનું ખર્ચ સ્થિર રીતે વધ્યા કરે એ પ્રગતિનું ચિહ્ન લેખાય છે. પણ હિન્દુસ્થાનમાં તો અમલદારો મોંઘવારીને બહાને પોતાના પગાર ને ભત્તાં વધાર્યે જાય છે. તેથી ખર્ચ વધે છે એટલે એ બમણો અવશ્ય છે. અનુત્પાદક ખર્ચ વધે છે, એનું વળતર કર ભરનારને મળતું નથી; અને એની આવક ઘટે છે, એટલે રૂપિયાની ઉપયોગિતામાં પણ વધારે ખોટ જાય છે. સર વિલ્કિન્સન હંટર લખે છે: ‘બહારની ચડાઈઓ આપણે અટકાવી, અંધિર ને લૂંટફાટની જગ્યાએ દેશની અંદર વ્યવસ્થિતતા ને સુરક્ષિતતા સ્થાપી, નિરાળ ને ન્યાયાસન ઉઘાડ્યાં, રસ્તા, આગગાડી ને નહેરો બાંધ્યાં, અને વરતી તથા વેપારની વૃદ્ધિને જોતેજન આશ્ચર્ય, પણ જો લોકોને પેટપૂરણ ખાવાનું ન મળે અને આપણા વહીવટનો ખર્ચ દેશ ન ઉપાડી શકે તો આ બધાની દોકડાય કિંમત નથી.’

આ આર્થિક ખોટ ઉપરાંત ખર્ચેલા દામનું પૂરું વળતર ન મળે તેથી વધારાનું નુકસાન થાય છે. પોતાના ખર્ચથી એક મોટામાં મોટો લાભ પ્રાપ્ત ને આ થાય છે, કે એના રાજ્યકર્તાઓ વહીવટમાં અનુભવ તથા શાણપણ મેળવીને નિષ્ઠ થાય તે પછી આવતી પેઢીને મદદ કરે છે ને સન્માર્ગ દોરે છે. અંગ્રિજ સિવિલિયન અનુભવ મેળવે છે, આપણે એને પગાર આપીએ છીએ, પણ એ પરિપક્વ અવસ્થાનો થાય એટલે વિભાગત ચાલ્યો જાય છે, અને જે શાણપણનાં પોતે નાણાં ભર્યા છે તેનો લાભ હિન્દુ ખુએ છે, અને હિન્દની ખોટ એ ઇંગ્લેન્ડનો લાભ હોય છે. ઇંગ્લેન્ડ આજ જગતમાં રાજદારી દષ્ટિએ સર્વોપરી છે, એમાં અંગ્રિજ લોકોએ હિન્દુસ્થાનમાં પ્રાપ્ત કરેલો અનુભવ કેટલે અંશે કારણભૂત છે એ કાણ કહી શકે?

પ્રકરણ ૭ મું

ઉપસંહાર

મહાજનમંડળની મરીબાઈ મટાડવાના ઉપાય વિચાર્યા પછી મિ. બ્લેટ સૂચવે છે: 'એકૂતનો બૂખમરો કાપણી મરે એમ દુઃખ માનતો નથી; કસકતા ને લંડનમાં જેનું બધું જોર છે એવા લોહાના દિનને એને જ એની સ્થિતિ સુધરી શકે, પણ કાઈનો ભાર નથી કે આ બગિયાના બે ભાગ ઉપર લાય નાખી શકે. કાપડો નહિ પણ આવકખર્ચ અનિષ્ટમાત્રનું કારણ છે; અને આવકખર્ચ સધર પાયા ઉપર મુકાય નહિ ત્યાં સુધી ખીજું બહુ નકામું છે.' મરીબ પાસેથી કર ઉપરાવવાનું બંધ કરવું જોઈએ, સાવકાર આજ સત્રી છટકી મયા છે એના ઉપર કર નાખવા જોઈએ, સામાન્ય સાથેનો દિંદનો અર્થિક અંબંધ ન્યાયપુરઃસર રચાવો જોઈએ. મેકડોનલ્ડ કહે છે: 'દિન્દુરયાન ઉપર જે ભાર સામાન્ય નાખે છે તેની ખીજી વ્યવસ્થા થાય, આટલું થાય ને ખીજું કાંઈ ન થાય તોપણ દિંદનું ધન વધારનારા મોટા સુધારા દિન્દી સરકાર કરી શકે.'

મનુષ્યસ્વભાવ તો જે છે તે છે, એટલે જ્યાં સુધી અધિકારી-ઓના હેતુ દિન્દના દિતને અનુકૂળ ન બને ત્યાં સુધી આવકખર્ચની વ્યવસ્થા દિન્દની જરૂરિયાતોને અનુસરતી ન થઈ શકે. ઉત્પત્તિને વધારે અને પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજે એવા કર નાખવા ઘટે. કરથી ઉછરતા ઉલોગ પોપાય; મૂલ્યધનને અડયા વિના રાજ્યની આવક ઊભી કરાય; ખર્ચાળ ને મોજીલો રાજ્યવહીવટ ચલાવવાનો ભાર જુએ મરતા મહાજનમંડળ ઉપર ન નખાય; દિન્દને આશરે જે લેલો ધનરાશિ,

જેના કારે છે તેઓ રાજ્યવહીવટના ભારનો ચોખ્ખો ભાગ ઉપાડે; લોકોને પૂરું વળતર મળે એવી રીતે આવક ખર્ચાય; ગરીબને આવશ્યક સરકારી ખાતાં સેવાના સિદ્ધાન્ત હિપર ચલાવાય અને પસંદ કરેલા માર્ગ રાષ્ટ્રહિતથી વિરુદ્ધ ન હોય; વિકલ્પોની પસંદગી હિન્દની જરૂરિયાત પ્રમાણે થાય; ભારે ને ત્યારેજ આપણી આર્થિક પ્રગતિ થઈ સકે, અને આપણને આર્થિક સ્વરાજ્ય ન મળે ત્યાં સુધી આ બનવાનું નથી.

परिशिष्ट

પરિશિષ્ટ આ વસ્તી

પ્રક્ષોદેશ, દેશીરાજ્યો અને બ્રિટિશ હિન્દના ૧૯૨૧ના વસ્તી ગણતરીના આંકડા:—

(૧) શહેર અને ગામડાની વસ્તીનું વર્ગીકરણ —

વર્ગ	આમડાં અથવા શહેરની સંખ્યા	વસ્તીના દર	વસ્તી
૫૦૦ની અંદરનાં ગામ	૫૧૭,૦૩૬	૩૦.૧૦	
૫૦૦ થી ૨,૦૦૦ની	૧૫૨,૨૫૯	૪૩.૦૫	
૨,૦૦૦ થી ૫,૦૦૦ની	૧૫,૯૬૫	૧૪.૧૩	
		<u>૮૭.૨૮%</u>	૨૭૯,૩૭૩,૬૦૪
		કુલ	

૫,૦૦૦ થી ૨૦,૦૦૦ની વસ્તી વાળાં ગ્રામો ૨,૩૮૮	૬.૦૯
૨૦,૦૦૦ થી ૧,૦૦,૦૦૦ની " " ૨૫૩	૨.૯૭
૧,૦૦,૦૦૦ થી ઉપરનાં " " ૩૪	૨.૫૩
	<u>૧૧.૫૯%</u>
કુલ વસ્તી	૩૭,૬૦૨,૨૮૬
વર્ગીકરણ વગરના " " ૪૬	૧.૧૩
	<u>૧૦૦</u>
	૩૧૮,૪૪૨,૪૮૦

(૨) ધંધા વાર વસ્તીનું વર્ગીકરણ:—

કાચા માલની પેદાશ

અગત્યની વસ્તુઓની બનાવટ અને પૂરું પાડવાનો

ધંધા ઉદ્યોગ, વહેવાર, રેપાર, વગેરે

અહિર લશ્કર અને રાજવહીવટ

ધંધા રોજગાર

પરચૂરણ

૭૩.૧૫%

૧૭.૫૬

૧.૫૩

૧.૫૬

૬.૧૪

૧૦૦.૦૦

(૩) દસ હજાર માણસોના જુદા જુદા ભાગોનું ધર્મ,

ધર્મ	સંખ્યા		લગ્નોલા			
	(દર દસ હજારે)	પુરુષ	તકા	સ્ત્રી	કુલ	
હિન્દુ	૬,૮૫૬	૪૦૪	૧૧.૫૩	૪૬	૧.૩૮	૪૫૦
મુસલમાન	૨,૧૭૪	૯૨	૮.૧	૮	૦.૭૩	૧૦૦

બૌદ્ધ ૩૬૬ ૮૪ ૪૮.૪૪ ૧૨ ૬.૧૯ ૯૬

અનામી ૩૦૫ ૨ ૧.૪ -- ૦.૧૨ ૨

ખ્રિસ્તી

યુરોપિયન વગેરે	૫.૬	} ૧૫૧	૨૪	૩૦.૯	૧૩ ૧૮.૦૪	૩૭
અંગ્રેજો ઇન્ડિયન	૩૭					
હિન્દી	૧૪૧.૭૭					
શીખ	૧૦૨	૫	૯.૩૫	૧	૧.૪	૬
જૈન	૩૭	૧૦	૫૧.૩૪	૧	૭.૬	૧૧

પારસી ૩ ૧.૩ ૭૮.૭૫ ૧ ૬૬.૯૧ ૨.૩
ચાહુદી અને બીજા ૨ ૦.૬૫ ૫૦. ૦.૨ ૨૪. ૦.૮૫

કુલ ૧૦,૦૦૦ ૬૨૩ ૮૨ ૭૦૫

બાતી અને ફેળવણી પ્રમાણે વર્ગીકરણ:—

અભાણ

પુરુષ	ટકા	સ્ત્રી	ટકા	કુલ	નોંધ
૩,૧૦૨	૮૮.૪૭	૩,૩૦૪	૯૮.૬૨	૬,૪૦૬	
૧,૦૪૭	૯૧.૯	૧,૦૨૭	૯૯.૨૭	૨,૦૭૪	મેટે ભાગે બંગાળ, પંજાબ, યુક્તપ્રાંત, બિહાર અને ઓરિસામાં.

૮૯ ૫૧.૫૬ ૧૮૧ ૯૩.૮૧ ૨૭૦ કુલ સંખ્યામાં
 બ્રહ્મદેશમાં ૧૧,૨૦૧,૯૪૩
 હિન્દમાં ૩,૬૯,૩૨૫

૧૫૩ ૯૮.૬ ૧૫૪ ૯૯.૮૮ ૩૦૭ મેટે ભાગે બિહાર, ઓરિસા, મધ્યપ્રાંત, વરાહ અને આસામમાં

૫૪ ૬૯.૧ ૬૦ ૮૧.૯૬ ૧૧૪ મેટે ભાગે મદ્રાસમાં

૫૩ ૯૦.૬૧ ૪૩ ૯૮.૬ ૯૬ મુખ્યત્વે પંજાબમાં
 ૯ ૪૮.૬૬ ૧૭ ૯૨.૪ ૨૬ મેટે ભાગે મુંબઈ, યુક્તપ્રાંત અને મધ્ય પ્રાંતમાં.

૦.૩ ૨૧.૨૫ ૦.૪ ૩૩.૦૯ ૦.૭ મેટે ભાગે મુંબઈમાં
 ૦.૬૫ ૫૦ ૦.૫ ૭૬. ૧.૧ મેટે ભાગે મુંબઈ, બંગાળ, બ્રહ્મદેશ અને મદ્રાસમાં

(૪) બ્રિટિશ હિન્દની વસ્તીની ઘટતા તથા વિસ્તાર:—

સરકારના ખેરખાંઓ વારંવાર આક્ષેપ ઢાળ્યાં કરે છે કે હિન્દની દરિયાકાંઠાના કારણે તેની વસ્તીમાં દિનપ્રતિદિન યતો વધારો છે. નીચેના ક્રમાંકમાં આપેલા આંકડાઓ ત્રીજા પ્રકરણમાં રજૂ કરેલા વિચારોની મુર્તિરૂપ છે. બ્રિટિશ હિન્દની સીમાઓ વખતોવખત વધતી ગઈ છે, એટલે દાયકાના પ્રત્યેક આંકડાની સરખામણી કરી શકાય નહિ આથી સીમા વિસ્તારનો વાંધો ન આવે એ હેતુથી સરખામણી માટે ચોરસ માપલિ તળની વસ્તીને માન તરીકે રાખી છે. ક્રાંસની વસ્તી લગભગ જેવીને તેવી જ રહેતી હોવાનું માનવામાં આવે છે અને ઇંગ્લેન્ડ એક સમૃદ્ધિવાન દેશ ગણાય છે. આથી આ બે દેશો સાથેની સરખામણી મહદગાર નીવડશે.

સંખ્યા

૧૮૭૧ના ધોરણથી

વસ્તી ગણતરી (દર ચોરસ માઈલે)

વર્ષ	હિન્દુસ્થાન ક્રાન્સ		ઈંગ્લેન્ડ હિન્દુસ્થાન ક્રાન્સ		ઈંગ્લેન્ડ	
	અને વેલ્સ				ને વેલ્સ	
૧૮૭૧	૨૧૫	૧૭૪	૩૮૯	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦
૧૮૮૧	૨૨૭	૧૮૨	૪૪૫	૧૦૫.૫	૧૦૪.૬	૧૧૪.૪
૧૮૯૧	૨૨૬	૧૮૫	૪૯૭	૧૦૬.૫	૧૦૬.૩	૧૨૮
૧૯૦૧	૨૧૦	૧૮૮	૫૫૮	૯૭.૬	૧૦૮	૧૪૩.૪
૧૯૧૧	૨૨૩	૧૮૯	૬૧૮	૧૦૩.૬	૧૦૮.૬	૧૫૮.૮
૧૯૨૧	૨૨૬	૧૮૪	૬૪૯	૧૦૫.૧	૧૦૫.૭	૧૬૬.૮
સાર			હિન્દુસ્થાન ક્રાન્સ		ઈંગ્લેન્ડ ને વેલ્સ	
અરધી સદી દરમિયાન વધારો			૫૧	૫.૭	૬૬.૮	
દશ વરસમાં સરાસરી વધારો			૧.૦%	૧.૧૫%	૧૩.૩%	

દાયકા દરમિયાન સામાન્ય વધારો દશ ટકા હોવો જોઈ એ.

પરિશિષ્ટ વ

૧૯૨૭-૨૮ના જેતીવાડીનાં આંકડા

અનાજ	એકર (લાખમાં)	માપ	ઉત્પન્ન (લાખમાં)
ચોખા	૭૬૬	ટન	૨૭૩
ધઉં	૨૪૬	"	૬૩
જવ	૬૮	"	૨૧
જુવાર	૨૧૨	"	૫૦
બાજરા	૧૪૧	"	૨૪
રાગી	૩૮		
મકાઈ	૫૯	"	૨૩
મથુા	૧૪૦	"	૩૨
બીજાં	૨૯૬		
	<hr/>	૧૯૬૬	
સાક-ભાજી, ફળો અને મસાલાની બીજો		૭૮	
ખાંડ	૩૦		૩૧
કોફી	૧	પાઉન્ડ	૧૯૧
ચા	૭	"	૩૬૧૨
	<hr/>	૩૮	
તેલી બીયાં:			
અળસી	૨૨	ટન	૩
તલ	૮૫	"	૪

અનાજ	એકર (લાખમાં)	માપ	ઉત્પાદ (લાખમાં)
સરસવ અને રાઈ	૩૩	"	૮
ઘોંચરીંગ	૪૭	"	૨૫
નાળીએર	૬		
એરંડા	૬		
બીજાં	૧૨		
	<hr/>	૧૬૨	
૩	૧૪૮	૪૦૦ ગાંસડી	૧૦૧
ચણુ	૩૩		
બીજા રેસા	૭		
ગળી અને અફીણુ	૧		
તમાકુ	૧૧	૮૧	૬
ખાણુ	૯૨		
	<hr/>	૨૬૨	
		<hr/>	
		૨૫,૭૫	

પિરિશદ્ ક

(૧) નિકાસ

ચીજો	કિંમત (લાખ રૂ. માં)	માપ	જથ્થો
પશુઓ	૪૭	સંખ્યા	૫૭૦,૫૩૦
લૂગડાં	૨૪		
છાલો છોતરો	૧૩૩	ટન	૨૭૦,૮૭૫
ફેવાટી અને કાસ બનાવવાના રેસા	૪૬	હન્ડવેટ	૧૬૦,૬૫૦
મીણબત્તી	૧૨	પાઉન્ડ	૪,૩૬૭,૫૩૩
કોલસા અને કોઠ	૭૭	ટન	૬૩૪,૫૦૭
કોફી	૨૩૨	હન્ડવેટ	૨૭૬,૬૬૮
કાથો અને તેમાંથી બનતી ચીજો	૧૧૪	ટન	૩૩,૫૮૭
દૂધ (કાચું)	૪૮૦૧	"	૪૮૨,૩૩૬
દોરી અને કુતરો	૧૮૮	પાઉન્ડ	૨૪,૬૮૬,૮૬૦
તૈયાર માલ:	૬૭૬	વાર	૧૬૮,૬૨૩,૭૮૮
દવાઓ	૩૫		
રંજ વગેરે	૧૬૧	હન્ડવેટ	૨,૧૪૩,૪૭૧
માખલા	૮૭		
ફળ અને સાકપાન	૧૦૬		

અનાજ અને કઠોર:

ચીજો	કીમત	માપ	જથ્થો
જવ	૮૫	ટન	૭૧,૬૨૮
વાયોર	૩૯	"	૪૧,૬૭૭
ચણા	૨૮	"	૧૭,૫૬૭
જુવાર	૩૫	"	૨૧,૧૧૫
મસૂરની દાળ	૨૯	"	૧૬,૫૩૮
મકાઈ	૧૦	"	૯,૪૯૬
દાળ	૯૨	"	૫૭,૨૫૨
ચોખા	૩,૪૦૧	"	૨,૧૮૬,૭૬૦
ધઉં	૪૪૧	"	૨૯૯,૭૩૩
ધઉંનો ભોટ	૧૩૦	"	૬૦,૪૨૪
પરચૂરણ	૩	"	૧,૫૮૧
ગુંદર	૨૦	હન્ટવેટ	૬૬,૬૩૬
શણ	૮૧	"	૪૮૪,૧૪૬
ચામડું (કાચુ)	૮૮૧	ટન	૬૪,૩૮૧
ચામડું (કમાવેલું)	૯૦૭	"	૨૩,૨૫૬
શિંગડા	૯	હન્ટવેટ	૪૩,૧૧૦
બગાણી શણ(કાચુ)	૩,૦૬૬	ટન	૮૯૧,૯૦૭
શણ (તૈયાર)	૫,૩૫૬	કોચળીની સંખ્યા	૪૬૩,૧૩૯,૬૮૯
		કોપડ :	વાર ૧,૫૫૨,૭૫૧,૫૯૦
લાખ	૬૯૯	હન્ટવેટ	૫૪૩,૫૮૪
ખાતર અને હાડકાં	૧૨૮	ટન	૧૨૦,૩૧૨
ખતીજ	૮૯૭	"	ગે.ગેઝીન ૭૦૩,૯૪૯
		ખીજી	૬૭૩,૭૨૯
અખરખ	૯૩	હન્ટવેટ	૮૨,૫૧૧

ચીજો	કીમત	માપ	જથ્થો
ખોળ	૩૧૪	ટન	૨,૭૫,૫૯૫
તેલ	૭૧	ગેલન	૧,૪૫૮,૨૧૨
અફીણ	૧૯૯	હન્ડવેટ	૬,૨૦૮
મીથ	૨૪૨	ટન	૫૧,૧૩૨
મોદીખાતું	૬૧		
રખર (કાચું)	૨૫૭	પાઉન્ડ	૨૫,૪૦૩,૨૬૬
સુરોખાર	૧૨	હન્ડવેટ	૯૯,૦૬૩
ખીયાં	૨,૬૭૦	ટન	૧,૨૦૯,૯૭૩
રેસમ (કાચું)	૩૬	પાઉન્ડ	૧,૩૩૨,૫૧૯
રેસમ (તૈયાર)	૬	વાર	૮૮૧,૧૫૪
મસાલો	૨૪૦	હન્ડવેટ	૪૩૭,૫૫૧
માંડ	૮	ટન	૨,૮૬૧
ચા	૩૨૪૮	પાઉન્ડ	૩૬૧,૬૧૪,૧૨૪
ચાનો કચરો	૪	"	૪,૧૧૪,૬૩૮
તમાકુ	૧૦૬	"	૨૬,૨૪૬,૪૮૯
લાકડું	૧૬૬	ચનટન	૫૦,૬૨૪
ગિન (કાચું)	૪૩૬	પાઉન્ડ	૫૦,૧૬૫,૮૯૨
ગિન (તૈયાર)	૯૭		
પરચૂરણ	૫૭૦		

કુલ રૂ. ૩૧,૯૧૫ લાખ

(૨) આયાત

ચીજો	કીમત	માપ	જથ્થો
	(લાખમાં)		
વત્રો	૧૬૪		

ચીજ	કીમત	માપ	જથ્થો
હથિયાર દારૂ ગોળા વગેરે	૭૧		
ચંચાકામ માટે પટા	૮૭		
પુસ્તકો	૬૨		
જોડા	૬૭	જોડી	૨,૭૭૨,૯૧૪
બાંધકામની ચીજો	૧૨૯		
બટન	૩૨		
ગાડી	૧૭		
રસાયણો	૨૬૫		
ચીનાઈ માટી	૧૯	હન્ડ્રેડ	૫૩૩,૭૯૫
નાનામોટા ધડીઆળ	૨૭	સંખ્યા	૬૩૦,૨૪૬
કોમસા અને કોકે	૬૩	ટન	૨૭૩,૮૧૮
૩ (કાર્યુ)	૬૭૪	"	૬૬,૦૧૨
૩: સુતર અને દોરી	૬૭૯	પાઉન્ડ	૫૨,૩૪૪,૫૩૪
ફની બનાવેલી ચીજો	૫,૮૩૬	કકડા વાર	૨,૦૨૬,૫૨૦,૬૮૦
		દોરકાં પાઉન્ડ	૪,૮૫૯,૯૯૭
		ધાબળા "	૫,૨૨૦,૧૬૬
		સાલ સંખ્યા	૮,૩૧૦,૪૪૭
કટમરી	૩૯		
સાવકલ	૧૧૮	"	૧૩૮,૭૮૩
દવાદાર	૧૯૮		
રંગ વગેરે	૨૬૫		
માછલી	૩૭		
શણની બનાવટ	૩૭	કકડા વાર	૨,૨૪૩,૨૮૦
		દોરા વગેરે પાઉન્ડ	૬૫૯,૯૮૦
ફળ, સાકબાજી	૨૦૨		

ચીજ	કીમત	માપ	જથ્થો
ફરનીચર	૩૧		
કાચનો સામાન	૨૪૮ sheets & plate	ચોરસ કુટ	૨૩,૪૨૫,૩૯૯
અનાજ, ફાળ અને આરો	૨૩૧	ટન	૧૬૦,૮૬૭
કુંદર અને રાળ	૪૦	હન્ડવેટ	૧૮૬,૧૧૮
સોય દાંકણી વગેરે	૧૨૭		
લોહાની વસ્તુઓ	૫૨૪		
ચામડાં	૩૫	ટન	૨,૧૮૯
થોડા	૩૭	સંખ્યા	૪,૦૦૧
ઝોળર વગેરે	૪૪૭		
હાથીદાંતની બનાવટ	૨૧	પાઉન્ડ	૨૭૬,૫૨૬
ઝવેરાત	૧૫૨		
શણની બનાવટ	૨૪	કાચળા સંખ્યા	૬,૧૩૧,૧૫૬
	)	તંજુ વાર	૨,૮૫,૦૨૨
ચામડું "	૫૭		
દારૂ	૩૬૭	ગેલન	૭,૧૧૮,૪૫૮
સાંચાકામ	૧,૫૬૪		
દીવાસળી	૩૯		
ધાતુઓ: લોહું અને પોલાદ	૨,૧૧૪	ટન	૧,૧૬૭,૨૬૧
" પિત્તળ વગેરે	૬૯૫	હન્ડવેટ	૨,૫૮૮,૧૯૬
મોટરકાર વગેરે,	૬૧૭	સંખ્યા	૨૫,૯૫૦
તેલ	૧,૧૦૮	ગેલન	૨૩૪,૬૭૩,૪૨૨
રંગવાના રંગ વગેરે	૧૫૫		
કાગળ અને દોપિસ્ત્ર	૩૪૧	ચીન્નો: હન્ડવેટ	૩૯૯,૩૫૦
ચીનાઈ વાસણ	૮૦		

ચીજ	કીમત	માપ	જથ્થો
મોદીખાતું	૬૪૧		
રેલ્વેના યંત્રો	૪૭૭		
રખરખો સામાન	૨૭૧		
મીઠું	૧૭૫	ટન	૫૯૬,૨૫૦
ખીયાં	૧૮	હંડ્રુવેટ	૮૫,૯૮૦
બહાણુ	૧૭		
રેશમ (કાચું)	૧૪૫	પાઉન્ડ	૨,૩૫૬,૨૨૫
(તૈયાર)	૩૬૦	કકડા વાર	૨૩,૭૪૦,૬૮૬
		સુતર પાઉન્ડ	૧,૪૪૦,૬૮૩
સાણુ	૧૬૧	હંડ્રુવેટ	૪૨૨,૪૮૯
મસાલો	૨૫૮	"	૧,૧૧૮,૭૩૪
સ્ટેશનરી	૯૨		
ખાંડ	૧,૪૯૧	ટન	૮૨૨,૬૦૨
ચરખી	૨૬	હંડ્રુવેટ	૯૪,૫૧૪
ચા	૬૯	પાઉન્ડ	૭,૯૯૩,૯૪૩
ચાની પેટીઓ	૭૨		
તમાકુ	૨૯૧	"	૯,૯૨૮,૦૪૫
શણગારના સાધન	૬૨		
રમકડાં અને રમતો	૬૪		
છત્રી	૬૨	સંખ્યા	૨૯૪,૦૩૬
સાગ અને લાકડું	૮૧	સાગ ઘનટન	૨૪,૭૪૯
ઊન (કાચું)	૪૫	પાઉન્ડ	૫,૭૮૧,૯૯૬
ઊનનાં કપડાં	૪૯૨	કકડા { વાર	૧૮,૭૭૬,૮૫૫
		સાલ { સંખ્યા	૧,૦૮૮,૯૩૯
		સેત્રેજી { પાઉન્ડ	૪,૯૬૨,૯૧૮
પરચૂરણ	૧,૪૧૩		
	૨૪,૯૮૫		

(૩) ફરીથી નિકાસ [હિન્દુસ્થાનમાં આવેલી બીજા દેશમાં મોકલી.]

ચીજ	કીમત	માપ	જથ્થો.
	(લાખમાં રૂ.)		
લૂગડાં	૧૩		
રૂઃ માલ	૧૨૧	વાર	૩૩,૭૬૧,૨૧૭
દોરી અને સુતર	૧૫	પાઉન્ડ	૧,૭૮૩,૫૬૪
ફળફૂલ	૨૦		
શુદ્ધ અને રાજ	૨૫	હન્ડ્રેડ	૬૦,૦૪૧
લોહનો સામાન	૨૬		
ધાતુ	૨૬	ટન	૩૬,૮૦૮
મોઢીખાતું	૩	હન્ડ્રેડ	૪,૮૫૮
મસાલો	૩	"	૭૮૪૬
ખાંડ	૫૫	ટન	૧૯,૮૧૨
ઊન	૮૯	પાઉન્ડ	૧૨,૬૯૯,૫૯૨
પરશુરથ	૫૫૮		
	<hr/> ૯૫૪		

(૪) વ્યાપાર વૃત્તા (લાખમાં)

હિંદી માલની નિકાસ		૩૧,૯૧૫
બાદ પરદેશી માલની આયાત	૨,૪૬,૭૩	
બાદ ફરીની નિકાસ	૯૫૪	<u>૨૩,૭૧૯</u>

હિંદના લાભનો વેપાર પક્ષ	૮૧,૯૬
બાદ સોનું, ચાંદી, અને ચલણી નોટોની આયાત	૩૨,૧૯

હિંદના લાભનો ચોખ્ખો વેપાર ૪૯,૭૭ લાખ

નોંધ: આયાતમાં સ્ટેટ રેલવેઓએ મંગાવેલા રેલ્વે સામાનને ગણવામાં નથી આવ્યો.

બચાવનો નીચેનો અંશ બ્રિટિશ સરકારે પડાવ્યો:

કાઉન્સિલ બીલ ઇન્ડિયન લર્મ મથા	૩૭,૭૭
સરકારી સિક્યુરિટી ઉપરના વ્યાજના ફ્રાફ્ટ	૩૫

૩૮,૧૨ લાખ

(૫) દુનિયાના મુખ્ય દેશો સાથેના વેપાર

(નકાસ

દેશો	(લાખ રા. મી)	આયાત (લાખ રા.મી)
યુનાઇટેડ કીંગડમ	૭૮,૫૧	૧,૧૫,૨૭
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ		
(અમેરીકા)	૩૫,૯૦	૨૦,૪૪
જર્મની	૩૦,૬૮	૧૫,૩૫
જાપાન	૨૦,૫૦	૧૭,૫૦
ફ્રાન્સ	૧૫,૭૭	૪,૩૧
સિલોન	૧૫,૧૮	૧,૯૧
ઈટાલી	૧૨,૬૮	૬,૭૮

દેશો		આયાત
બેલ્જિયમ	૧૦,૮૫	૭,૪૯
દક્ષિણ અમેરીકા	<u>૧૦,૬૭</u>	<u>૮,૩૩</u>
	૨૩૯,૬૪	૨૦૧,૭૮
પરમુરણ	<u>૭૯,૫૧</u>	<u>૪૮,૦૭</u>
	લાખમાં ૩,૧૯,૧૫	લાખમાં ૨,૪૯,૮૫

પરિશિષ્ટ ઢ

૧૯૨૭-૨૮ના આંકડા

એક લાખ=૧,૦૦,૦૦૦. ૧ રા.=૧ સી. ૬ પે.=૩૬ સેન્ટ. (પુ. રટ.)

(૧) ચોખ્ખો સાર્વજનિક ખર્ચ

દેવાની રકમ	૧૮,૪૯,૪૯,૭૩૬	૧૩.૩%
લશ્કર	૫૪,૭૯,૪૫,૫૮૧	૩૯.૪%
મુલકી વહીવટ	૫૮,૩૦,૬૧,૬૧૧	૪૧.૬%
પરચુરણ	૭,૫૫,૦૭,૬૮૫	૫.૪%
	<hr/>	
રા. ૧૩૬,૧૪,૬૪,૬૧૩		૧૦૦.૦૦

મુલકી વહીવટનું વીગતવાર ખર્ચ

	(લાખમાં)	ટકા
સામાન્ય રાજ્યવહીવટ	૧૨,૬૦	૯.૨૭
હિસાબ તપાસણી	૮૮	૦.૬૩
ન્યાયખાતું	૪,૭૬	૩.૪૨
જેલ	૨,૧૧	૧.૫૨
પોલીસ	૧૧,૮૦	૮.૪૮
બંદર	૨૪	૦.૧૭
ધર્મ સંબંધી	૩૨	૦.૨૩
રાજદ્વારી	૧,૫૮	૧.૧૪
સરદાર ઉપરનું લશ્કર	૨,૫૦	૧.૮૦

	(લાખમાં)	ટકા
ચાસ વિભાગ	૯૯	૦.૭૨
કેળવણી	૧૧,૮૮	૮.૫૪
દાકતરી	૩,૫૩	૨.૫૪
જાહેર સુખાકારી	૧,૭૨	૧.૨૩
ખેતીવાડી	૨,૦૯	૧.૫૦
ઉદ્યોગ	૬૭	૦.૪૮
હવાઈ અને પરચૂરણ	૩૦	૦.૨૧
માસખરીદી ખાતું	૩	૦.૦૨
	<hr/> ૫૮,૩૦	<hr/> ૪૧.૬૦

(૨) ચોકખું મહેસુલ

મૂળ ઉત્પત્તિના

	ટકા	ચોકખી આવક
જાકાત	૧.૮	૪૭,૩૬,૬૦,૩૩૮
મીઠું	૧૯.૨	૫,૩૬,૬૬,૮૪૮
આવક વેરા	૪,૩	૧૪,૭૭,૦૭,૮૬૭
અફીણ	૨૨.૦	૩,૦૭,૫૧,૪૨૯
જમીન મહેસુલ	૧૧.૯	૩૧,૪૩,૬૦,૩૪૫
હવા અને દારૂ પર જાકાત		૧૭,૫૬,૩૬,૩૦૮
રેલ્વે		૧૩,૨૮,૨૪,૬૩૩
જંગલ		૨,૬૯,૦૮,૧૯૦
રજીસ્ટ્રેશન		૭૫,૮૬,૬૧૬
ખંડણી		૮૩,૬૭,૨૮૫
આકેસા કરવેરા		૪૦,૩૧,૨૭૫
		<hr/> ૧,૩૭,૫૮,૬૪,૪૮૪

	આવક	ખર્ચ
આગગાડી	૩૮,૭૨,૨૮,૯૪૪	૩૨,૪૦,૩૫,૩૮૧
નહેર	૨,૮૩,૯૯,૭૩૯	૧,૩૩,૯૦,૭૦૦
વ્યાજ		૫,૯૭,૬૭,૬૮૬
ચસણ અને ટંકશાળ	૨,૭૭,૪૬,૧૧૬	૭૦,૧૧,૪૧૩
અસાધારણ	૩,૬૧,૯૮,૫૪૩	૪૪,૮૫,૯૧૬
		૩,૧૭,૧૨,૬૨૭
		<u>૧,૫૬,૬૨,૮૨,૧૦૨</u>
બાકી ટપાલ અને તાર	૩૧,૪૫,૬૬૧	૬૦,૪૫,૬૮૯
		<u>૨૯,૦૦,૦૨૮</u>
		<u>૧,૫૬,૩૩,૮૨,૦૭૪</u>

(૩) સાર્વજનિક દેવું-ઉત્પાદક

	આવક	ખર્ચ	લાભ રૂપીઆમાં
આગગાડી	૩૯,૭૧૨	માઇલ	૬,૬૮,૭૪
નહેર ખાતું:		"	
મુખ્ય નહેરો:	૨૪.૪૦૨		૧,૧૧,૪૪
પ્રસાર	૪૪,૫૮૭	"	
ટપાલ અને તારખાતું			૧૪,૬૬
જંગલ	૧૧,૦૩,૫૭૯	ચોરસ "	૧,૪૭
મીઠું			૮૬
વિજ્ઞાપનમનું ખર્ચ			૧,૨૬
હાઇડ્રો-ઇલેક્ટ્રીક યોજના			૭૦
મુખર્જનું તોલવણી ખાતું			૪,૧૬
સરકારના વેપારી બહિષરી			૧,૭૭
			<u>૮,૦૫,૦૬</u>

(૪) જકાત મહેસુલ વીગતવાર

આયાત ઉપર બંદરની જકાત	હજાર રૂપીઆમાં
હથીયાર, દારૂ-ગોળા અને લશ્કરનો માલ	૭૩૧
કોલસા, કોક લાકડું	૧૬૦
જસત	૮૨૦
દારૂ	૨,૫૫,૯૮
દીવાસળી વગેરે	૫૩,૭૨
અફીણ	૩
ખનીજ તેલ	૧,૭૮,૯૨
ખાંડ	૬,૫૧,૧૯
તમાકુ	૨,૧૭,૧૩
ખનાવટી રેશમ, સૂતર અને દોરા	૭,૯૧
૩ દોરા અને સૂતર	૪૧,૪૫
કકડા	૬,૨૫,૧૭
રેશમનો ભેગ	૭,૨૬
પોર્ટલેન્ડ સીમેન્ટ	૯,૯૬
સાલી (છાપવાની)	૩૭
મોટરકાર અને સાયકલ	૮૯,૫૮

અઢી ટકાની જકાત

સંચા	૨૧,૯૦
ઇન્જિન વગેરે	૬૮
પરચૂરણ વસ્તુઓ	૫૩

દસ ટકાની જકાત

ધાતુ: લોખંડ અને પોલાદ	૫૧,૦૯
રહેવેનો સામાન	૨૮,૯૪
પરચૂરણ વસ્તુઓ	૧,૦૭

કંઈક ફેરવ્યો છે અને કેટલીક ઝીણી વીગતો મૂકી દીધી છે. મૂળ લેખ મિ. આર્નલ્ડ જે. ટાલનખીના 'આંતર રાષ્ટ્રીય ધટનાઓનું અવ-લોકન' માંથી ઉતારવામાં આવ્યો છે. પ્રગ્ન સંઘ તરફથી ખહાર પડેલી સભાસભની વાર્ષિક પોથીમાંથી મૂળ લેખકે આ કોઠો લીધો હતો.

દેશ	વર્ષ	કૌંમલ કુલ ખર્ચના ટકા
		(પાઉન્ડમાં)
હિન્દુસ્થાન (દિવા વગર)	૧૯૨૭-૨૮	૪૨,૬૧૭,૫૩૫ ૪૫ ૨૯
ચીન		૨૦,૫૬૨,૧૮૮ ૪૩.૧૩
પૉર્લેન્ડ (પેન્સન અને ફેરું બાદ કરતાં)	૧૯૨૭-૨૮	૧૩,૮૪૮,૮૮૮ ૩૧.૫૮
પોર્ટુગલ (પેન્સન અને થોડું સીવીલ ખર્ચ)	૧૯૨૬-૨૭	૪,૪૩૭,૧૪૬ ૨૭.૩૯
જાપાન	૧૯૨૭-૨૮	૪૭,૨૩૫,૯૬૯ ૨૬.૫૭
સ્પેઇન	૧૯૨૭	૨૫,૫૮૯,૭૭૦ ૨૫ ૬૭
સ્વીઝરલેન્ડ	૧૯૨૭-૨૮	૩,૩૮૩,૭૫૮ ૨૫.૮૩
લેટવીયા	૧૯૨૭-૨૮	૧,૬૨૧,૩૦૧ ૨૫.૧૨
ઇટલી	૧૯૨૭-૨૮	૪૫,૮૬૫,૭૪૦ ૨૩.૪૬
હર્સેનીઆ	૧૯૨૭-૨૮	૧,૦૨૨,૮૮૦ ૨૩.૪૬
ચીલી	૧૯૨૭	૫,૩૫૬,૬૨૪ ૨૩.૩૨
મેક્સિકો (પેન્સન બાદ)	૧૯૨૭	૭,૫૩૬,૨૭૧ ૨૩.૦૨
ગ્રીસ (પેન્સન અને ફેરું બાદ)	૧૯૨૭-૨૮	૫,૦૧૭,૭૮૪ ૨૧.૬૨
ફ્રાન્સ („ „)	૧૯૨૭	૬૩,૩૬૮,૬૩૫ ૧૯.૭૫
બ્રૂગો સ્પેવીઆ („ „)	૧૯૨૬-૨૭	૮,૭૪૨,૭૫૩ ૧૯.૨૯
લીથોનીઆ	૧૯૨૭	૮,૦૧,૮૨૯ ૧૯.૦૫
બેલારૂસીઆ	૧૯૨૫	૫,૯૦,૬૧૨ ૧૯.૦૩

દેશ	વર્ષ	કૌમત કુલ ખર્ચના ટકા
સ્વીડન	૧૯૨૭-૨૮	૭,૫૬૭,૦૨૭ ૧૮.૭૯
પેરુ	૧૯૨૭	૧,૪૩૩,૭૬૬ ૧૮.૬૩
અર્જેન્ટીના (પેન્સન અને દેવું બાદ)	૧૯૨૬	૨૧,૫૯૬,૫૪૫ ૧૮.૧૯
બ્રાજીલ	૧૯૨૭-૨૮	૧,૮૩૦,૦૮૦ ૧૭.૭૯
બ્રાજીલ (દેવું બાદ)	૧૯૨૭	૭,૭૨૩,૩૭૩ ૧૭.૫૨
એકા સ્લોવેકીઆ (પેન્સન અને દેવું બાદ)	૧૯૨૭	૧૦,૨૭૪,૩૬૦ ૧૭.૩૬
યુગ્સલે	૧૯૨૫-૨૬	૧,૫૪૪,૨૪૮ ૧૭.૦૭
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરીકા (પેન્સન અને દેવું બાદ)	૧૯૨૭-૨૮	૧,૨૦,૧૭૮,૧૩૦ ૧૬.૦૯
સોવીએટ રશીઆ	૧૯૨૫-૨૬	૬૪,૪૨૭,૦૫૫ ૧૬.૦૧
ચીનલૅન્ડ (દેવું અને પેન્સન બાદ)	૧૯૨૭	૩,૧૧૮,૦૮૨ ૧૫.૯૧
ઈકવેડોર (પેન્સન બાદ)	૧૯૨૭	૩૧૪,૦૨૬ ૧૫.૮૮
ક્યુબા (" ")	૧૯૨૭-૨૮	૨,૫૩૭,૦૫૨ ૧૫.૦૫
ગ્રેટબ્રિટન અને ઈર્લેન્ડ		
આયર્લેન્ડ	૧૯૨૭-૨૮	૧૨૦,૬૬૫,૦૦૦ ૧૪.૭૫
નેધર લેન્ડ્સ (દેવું બાદ)	૧૯૨૭	૭,૮૪૮,૩૦૯ ૧૩.૦૬
ડેનમાર્ક (પેન્સન અને દેવું બાદ)	૧૯૨૭-૨૮	૨,૨૨૫,૨૭૫ ૧૨.૭૬
નોર્વે (દેવું બાદ)	૧૯૨૭-૨૮	૨,૨૧૪,૧૮૭ ૧૦.૩૧
દેન્માર્ક (" ")	૧૯૨૬-૨૭	૩,૬૮૬,૯૩૫ ૯.૭
આયર્લેન્ડ ફ્રી સ્ટેટ્સ	૧૯૨૭-૨૮	૨,૪૮૦,૦૦૦ ૭.૬૯
બેલ્જિયમ (પેન્સન અને દેવું બાદ)	૧૯૨૭	૩,૪૮૦,૦૮૦ ૭.૬૭
જર્મની (" ")	૧૯૨૭-૨૮	૩૩,૧૩૭,૩૮૪ ૭.૧૬

દેશ	વર્ષ	કૌંમત કુલ ખર્ચના ટકા
ઓસ્ટ્રેલીઆ	૧૯૨૬-૨૭	૫,૫૫૬,૦૦૦ ૬.૫૨
ઓસ્ટ્રીઆ	૧૯૨૭	૨,૩૧૮,૦૮૧ ૬.૩૫
ન્યુઝીલેંડ(પેન્સન અને હેલ્થ બાદ)	૧૯૨૭-૨૮	૯૫૮,૩૨૧ ૩.૯૧

યુનીયન ઓફ સાઉથ આફ્રીકા

(હેલ્થ અને પેન્સન બાદ) ૧૯૨૭-૨૮ ૧,૧૨૫,૬૦૦ ૩.૧૬
આ કોઠો જોતા રપટ યશ કે લરકરી ખર્ચ હિન્દમા જ સૌથી
વિશેષ છે; અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બીજા દેશો પશુ એની પાછળ જ
આવે છે.